

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI
FILOLOGIYA FAKULTETI
«O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI» KAFEDRASI

AYUB G'ULOMOVNING SO'Z YASALISHI BO'YICHA QARASHLARI
MAVZUSIDAGI

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Bajardi: «Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili)» ta'lif
yo'nalishi bitiruvchisi
J.Abdumalikov

ILMIY RAHBAR:

dots. Sharipov F _____

Bitiruv malakaviy ishi kafedradan dastlabki himoyadan o'tdi. -

sonli bayonnomasi «_____ » may 2019 yil

BITIRUV MALAKAVIY ISHI HIMOYAGA TAVSIYA QILINADI:

Fakultet dekani: dots. Mamatqulov M
Kafedra mudiri: dots. Fayzullayeva O
Ilmiy rahbar: dots. Sharipov F

DAK Q A R O R I:

Abdumalikov Jahongirning “Ayuub G’ulomovning so’z yasalishi bo’yicha qarashlari” mavzusidagi bitiruv-malakaviy ishiga Davlat attestatsiyasi komissiyasi qarori bilan « »() bahosi qo’yilsin.

DAK kotibi: « » 2019 yil

AYUB G'ULOMOVNING SO'Z YASALISHI BO'YICHA QARASHLARI

MUNDARIJA

KIRISH.....3

1-BOB. O'ZBEK ILMIY TILSHUNOSLIGINING SO'Z YASALISHIDA

prof. A.G'ULOMOVning O'RNI

1.1.So'z yasalishiga oid asosiy qarashlarning yuzaga kelishi.....

1.2. So'z yasalishida motivlashish masalasi.....

1.3. So'z yasalishi tizimida ichki yasalish va tashqi yasalishga munosabat.

2-BOB. Prof. A.G'ULOMOVNING MORFEMIKA VA MORFONOLOGIYA

BO'YICHA QARASHLARI.....

2.1. Prof.A.G'ulomovning affikslar tasnifi va so'z yasovchi affikslarning o'ziga xos xususiyatlari borasidagi qarashlarining rivojlantirilishi.....

2.2. Prof. A.G'ulomovning morfemika va morfonologiyaga oid qarashlari.....

2.3. Morfemikaga zich aloqada bo'lgan morfonologiya masalalariga e'tibori.....

XULOSA.....

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....

KIRISH

Mavzuning dolzarbliji. O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat sifatida rivojlanishni boshlagandan beri ilm-fan va milliy madaniyatimizning har bir sohasida jiddiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Istiqlol yillarida o'zbek tilining qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar tilimizning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o'quv qo'llanmalari, yangi-yangi lug'atlar ko'plab chop etilayotganligi jamiyat taraqqiyotini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmoqda.

Ta'lism sohasida qilinayotgan barcha islohotlar ta'lism jarayonini tubdan yaxshilashga, ta'limning eng samarali metod va usullarini ishlatishga va shu asosda o'quvchining ta'lism jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirishga qaratilgan.

Ona tili darslari shunday qurilishi kerakli til hodisalarini o'rganish o'quvchi uchun majburiat emas, balki ixtiyoriy, sevimli mashg'ulotga aylansin, uni ijodiy faoliyat ko'rsatishga undasin, o'zligini nomoyish etish imkoniyatini yaratsin. Umuman so'z yasalishi bilan bog'liq masalalarni professor A.G'ulomov asarlari misolida olish mumkin. Bu esa morfologiya bo'limini yana takomillashtiradi. Bu o'z navbatida tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Mavzuning o'rganilish darajasi. O'zbek tilshunosligida so'z yasalishi sohasi ancha yillardan beri o'rganilib kelingan. Bu borada ham, so'z yasalishi bo'yicha olimlar tomonidan bir qancha ishlar amalga oshirilgan bo'lib, bu ishlarda so'z yasash tiplari, strukturasi, so'z yasash qoliplari, so'z turkumlarida so'z yasalishiga doir tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, o'zbek tilida so'z yasalishi bo'yicha o'zbek tili grammatikasida, turli darslik va qo'llanmalarda o'nlab olimlarning qarashlari mavjud.

1930 yili U.Tursunovning «O'zbek tilida fe'llarning yasalishi»¹ tadqiqoti nashr etilganligi, A.G'ulomovning «-ka affiksi haqida»² (O'zFA Byull. 10-son, 1946 y.) «-dash affiksi haqida» (o'sha byulleten. 1-son), «O'zbek tilidagi -la affiksi haqida»

¹Tursunov U. «O'zbek tilida fe'llarning yasalishi»

²G'ulomov A. «-ka affiksi haqida». O'zFA Byull. 10-son, 1946 y. «-dash affiksi haqida». 1-son, «O'zbek tilidagi -la affiksi haqida». Tosh.dav.ped.instituti ilmiy asarlari, - T., 1947 y. «O'zbek tilida so'z yasash usullari» (til va adabiyot instituta ilmiy asarlari, - T., 1949y. «O'zbek tilida affiksadiyaning ba'zi masalalari». Akad.V.V.Gordlevskiyga bag'ishlangan to'plam, - M., 1953y.

(Tosh.dav.ped.instituti ilmiy asarlari, T., 1947 y.) «O’zbek tilida so’z yasash usullari» (Til va adabiyot instituta ilmiy asarlari, T., 1949y.) «O’zbek tilida affiksatsiyaning ba’zi masalalari» (Akad.V.V.Gordlevskiyga bag’ishlangan to’plam, M., 1953y.) nomli ishlarining yaratilganligi, S.A.Akbarovning 1950 yilda himoya qilingan «O’zbek tilida qo’shma fe’llar» nomzodlik dissertatsiyasining yuzaga kelishi;³ Z.Ma’rufov tomonidan 1940 yilda «Ot yasovchi affikslar»⁴ maqolasining e’lon qilinishi (Til va adabiyot instituti asarlari, to’plam, 1940 y.) kabi holatni hisobga olmaganda, 30-40-yillar davomida o’zbek tilshunosligida so’z yasalishi borasida, haqiqatan ham, yirik tadqiqotlar yaratilmagan.

Ozarbayjon tili so’z yasalishi bo'yicha M.I.Odilov⁵ («Hozirgi zamon Ozarbayjon tilida qo’shma so’zlar», Ozarbayjon davlat universiteta ilmiy ishlari, Baku, 1956, № 11 Ozarbayjon tilida). Turkman tilshunosi P.Azimovning «Turkman tili»⁶ (So’z yasovchi affikslar kitobi (Ashxabod, 1950 y.).

Sh.F.Baskakovning «Qoraqalpoq tili»⁷ (fonetika va morfologiya, 1- qism, M., 1952y.) kabi asarlar bilan birga, boshqa chet el olimlaridan G.I.Ramstedt⁸ (Vvedenie v altayskoe yazo’koznanie. M., 1957), M.Ryasyanen, J.Denu, S.Brokemann, N.Kotvich, A.Zayonchkovskiy larning so’z yasalishiga oid ishlariga e’tibor qaratadi-ki, bu holat 50-yillar atrofida so’z yasalishiga doir qarashlarning vujudga kelganligini ko’rsatadi.

«Affikslar ma’nodoshligi» tadqiqoti⁹ ham bevosita yuqorida qayd etilgan manbalarning davomi tarzida vujudga keldi.

Biroq shuni ham qayd etish kerakki, o’zbek tilshunosligida 80-yillar oxiriga qadar so’z yasalishi muammolarini to’la yoritishga bag’ishlangan maxsus monografiya, maxsus kitob yaratilmadi. Faqat, 1989 yili akademik A.Hojiev tomonidan shunday bir qo’llanma nashr etildi, xolos.¹⁰ Keyinalik shu muallif tomonidan «O’zbek tili so’z yasalishi tizimi» qo’llanmasi 2007 yili qayta ishlangan

³Akbarov S.A. O’zbek tilida qo’shma fe’llar, 1950.

⁴Ma’rufov 3. Ot yasovchi affikslar. – T., Til va adabiyot instituti asarlari, to’plam, 1940 y.

⁵Odilov M.I. Hozirgi zamon Ozarbayjon tilida qo’shma so’zlar, Ozarbayjon davlat universiteta ilmiy ishlari, - Baku, 1956, №11.

⁶Azimov P. Turkman tili (So’z yasovchi affikslar kitobi). – Ashxabod, 1950 y.

⁷Baskakov N.A. «Qoraqalpoq tili» (fonetika va morfologiya), 1-qism, - M., 1952 y.

⁸Ramstedt G.I. Vvedenie v altayskoe yazo’koznanie. – M., 1957.

⁹Yo.Tojiev. O’zbek tilida ega ekanlik - ega emaslik ma’nolarini ifodalovchi affikslar sinonimiysi, - T., Universitet, 1981; O’zbek tilida shaxs otlari yasovchi affikslar sinonimiysi, T., 1987 y; Affiksal sinonimiya, T., 1992 y.

¹⁰A.Hojiev. O’zbek tili so’z yasalishi. – T., O’qituvchi, 1989y.

holda nashr etildi.¹¹ O'zbek tilshunosligida bu borada boshqa maxsus asar yoki qo'llanma nashr etilmadi. Shunga qaramay, «O'zbek tili grammatikasi»¹² hamda qayd etilgan qo'llanma, affikslar ma'nodoshligi borasida yaratilgan monografiyalar (Yo.Tojiev monografiyalar)

O'zbek tili so'z yasalishi bo'yicha ayniqsa A.G'ulomovning xizmatlari beqiyosdir. Bu borada uning bir qancha ilmiy asarlari yuzaga kelgan.

Ishning ob'ekti va predmeti. Tadqiqot ob'ekti uchun A.G'ulomovning o'zbek tilshunosligi bo'yicha yaratgan asarlari hamda olimning asarlari bo'yicha yaratilgan o'quv qo'llanma, monografiya, risola, ilmiy maqola, tezislar va so'z yasalishi bilan bog'liq bo'lgan boshqa olimlarning asaralaridan olingan materiallar belgilandi. Ishning predmeti esa so'z yasalishining o'ziga xos jihatlarini yoritishdan iborat.

Malakaviy ishning manbalari. Ishimizning manbalari sifatida oldin bu sohada amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari, maktab, o'rta maxsus va oliv ta'lim muassasalari uchun yaratilgan darslik va qo'llanmalar, izohli lug'atlar, shuningdek, badiiy asarlar fikrimizni tasdiqlash uchun xizmat qiladi. Ishda asosan o'zbek tili grammatikasi, turli davrlarda yaratilgan darslik va qo'llanmalar, o'zbek tili so'z yasalishi tizimiga bag'ishlangan ishlaridan asosiy manba sifatida foydalanildi.

Ishning ilmiy yangiligi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida amalga oshirilayotgan ishlar, so'z yasalishi tizimi bo'yicha qilinayotgan sa'y-harakatlar o'zbek tilida so'zlarning yasalishi usullari, jumladan, keyingi tadqiqotlar natijasida yasalish usullari kuzatildi. Ana shu qarashlar asosida so'z yasalishi hodisasi daliliy misollar orqali isbotlandi hamda ko'pgina so'zlar yasalishining aniqlanishi ishimizning ilmiy yangiligini tashkil etadi.

Ishning ilmiy va amaliy ahamiyati. Ishimizning xulosa va natijalari o'zbek tilshunosligi, xususan, o'zbek tilida so'z yasalish tizimi bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borishda, maqolalar yozishda, umuman, ilmiy adabiyotlar yaratishda ahamiyati katta. Shuningdek, ish materiallaridan soha bo'yicha darslik va

¹¹A.Hojiev. O'zbek tili so'z yasoalishi tizimi, - T., O'qituvchi, 2007 y.

¹²O'zbek tili grammatikasi, - T., Fan, 1-kitob, 1975 y.

o'quv qo'llanmalar yaratishda ham foydalanish mumkin. Shu bilan birga umumta'lim maktablari, o'rta maxsus ta'lim muassasalari ona tili fanida amaliy qo'llanma sifatida, oliy ta'limda hozirgi o'zbek adabiy tili kursida, amaliy mashg'ulot darslarida hamda kurs va mustaqil ishlarni bajarishda material sifatida foydalanish mumkin.

Ishning tuzilishi va hajmi. Bitiruv malakaviy ish tuzilishi jihatdan kirish, ikki asosiy bob, umumiylar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan tashkil topgan.

1-BOB. O'ZBEK ILMIY TILSHUNOSLIGINING SO'Z YASALISHIDA

Prof. A.G'ULOMOV O'RNI

1.1.So'z yasalishiga oid asosiy qarashlarning yuzaga kelishi

So'z yasalishiga doir ilmiy qarashlarning shakllanishi uzoq tarixga ega. Sharq tilshunosligida Abu Nosir Forobiyning sodda so'z qonunlari haqidagi qarashlarida so'zga qo'shimchalar qo'shilganda sodir bo'ladigan holatlar (so'zning fonetik tuzilishidagi o'zgarishlar), sodda va qo'shma so'zlar, yasama so'zlar namunalariga e'tibor bergenligi, Abu Rayxon Beruniyning so'z etimologiyasi, so'zni morfemalarga ajratish borasidagi qarashlarida, ayniqsa, Mahmud Qoshg'ariyning so'z yasalishi va unga doir masalalarga maxsus ahamiyat qaratilganligi, so'zlarni yasalganlik - yasalmaganlik belgisiga ko'ra tub va yasama so'zlarga ajratish, affiksatsiyaning so'z yasashning eng mahsuldor usuli sifatida qayd etishi, so'z yasalishida hozirgi kunda ham alohida ta'kidlanayotgan so'z yasash asosi, yasovchi vosita, yasalma haqida fikr yuritishi, ayrim ot yasovchi va boshqa affikslarning so'z yasashdagi ishtiroki borasidagi qarashlari, bu bilan ham yangi so'zlar yasalishi mumkinligini alohida qayd etish (Enanttisemiya - semantik usul) kabi holatlarning o'zbek tilshunosligida qayd etib o'tilganligi¹³ fikrimizni tasdiqlaydi. Xuddi shu kabi muallifi noma'lum bo'lgan «At-tuxfatuz zaniyatuz fillug'atit turkiya» kitobida ham XIII-XIV asrlarda tilshunoslikning boshqa masalalari bilan birga, so'z yasalish masalasiga ham muallif alohida e'tibor qaratganligi, ayrim affikslarning so'z yasalishida ishtirok etishini qayd etganligi ham olimlar tomonidan ta'kidlanganligini ko'ramiz.¹⁴ Bu ishda so'z yasalishi, so'z yasovchi affikslar, ularning qanday negizlarga qo'shilgan holda qanday so'zlar yasashi kabi masalalarga alohida e'tibor qaratilganligi sharhlab ham beriladi. Jumladan, ot yasovchi, sifat yasovchi, fe'l yasovchi affikslar qayd etiladi, ularning qanday ma'noli so'zlar yasashi, shuningdek, qo'shma so'zlar yasay olishi (sintaktik usul) doirasida ham ancha aniq fikrlar, qarashlar bayon qilinadi.

Muallif tomonidn hozirgi o'zbek adabiy tili so'z yasalishi tizimida qayd etilayotgan -lik, -chi, -n, -dash, -maya, -m, -v, -ma, -gich (variantlari bilan), -man, -

¹³Nurmonov A., Mahmudov N.O'zbek tilshunosligi tarixi, - T., «Kamolot» - qatortol» nashriyoti, 2000 yil, 44-45-betlar; O'rboev B., Karbonov – T., O'zbek tilshunosligi tarixi, Samarqand, 2006 y. 45-bet.

¹⁴Фозилов Е.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку («Turkiy til haqida noyob tuhfa»), - Т., Fan. 1978y., 78-88-bet.

dan, -gi, -indi kabi ko'plab ot yasovchi; -ak, -li, -chak, -a va boshqa ot va sifat yasovchi; -la, -ar, -ik (-uk), -kar kabi fe'l yasovchi affikslardan bir nechasining qayd etilishi, qo'shma so'z larning yasalishida bo'l, qol, bor, tur, ko'r, uyla kabi fe'llarning ishtirok etishiga e'tibor qaratishi sharq tilshunosligida, jumladan, turkiy tilshunoslikda so'z yasalishi masalasiga qadimdanoq jiddiy e'tibor qaratilganligini asoslaydi. Albatta, turkiy tilshunoslikda so'z yasalishi masalalarining o'rganilishi alohida tadqiqotlarni talab qiladi. Biz bu o'rinda, har holda so'z yasalishi doirasidagi tadqiqotlarning vujudga kelishi tarixi uzoq ekanligini asoslash uchungina to'xtalib o'tdik, xolos.

Tilshunoslik tarixida so'z yasalishiga oid qarashlar keyingi davrlarda ham to'xtab qolmaganligi, til tadqiqiga jiddiy yondashgan olimlar bu masalaga alohida e'tibor qaratganliklari, u yoki bu darajada ana shu hodisaning ayrim jihatlarini yoritib o'tganliklarini ko'ramiz. Masalan, A.Navoiy ham o'zining «Muhokamatul lug'atayn» asarida -i, -boz, -paz, -soz, -ar, -vul, -l, -dek affikslarining so'z yasashdag'i ishtirokiga alohida e'tibor qaratganligi kuzatiladi. Shu tarzda, XX asr boshlarida ham, o'zbek tilshunosligida so'z yasalishining ayrim jihatlari davr talabi doirasida o'rganildi. Bu borada A.Fitratning talqinlari e'tiborga loyiqidir. Yuqoridagi talqinlardan ko'rindaniki, turkiy tilshunoslikda so'z yasalishiga oid masalalar alohida holda, keng ko'lamda, chuqur ilmiy o'rganilmagan bo'lsa-da, bu hodisaga yondashuv, uni qayd etish, so'z yasash usullari, tayanch tushunchalarini belgilash, asosiy holatlarni qayd etish olimlar diqqatini o'ziga jalg' etgan.

«At tuhfa»da bu masalaga, har holda, ancha jiddiy yondashilganligining ham guvohi bo'ldik.

O'zbek tilshunosligi tarixida qayd etilgan bu holatlar boshqa tilshunosliklarda so'z yasalishi muammolariga ilmiy yondashuvning shakllanishiga qay darajada ta'sir etganligini asoslash vazifamiz doirasiga kirmaydi va buni belgilash yirik tadqiqotlarni talab etadi. Shunga qaramay, aytishimiz mumkinki, ehtimol, o'zbek tilshunosligida so'z yasalishiga doir asosiy nazariy masalalarni hal etish, bu boradagi ishlarni zamon talabi darajasida rivojlantirish (so'z yasalishi masalalarini chuqur ilmiy tadqiq etish) qadimdan turkiy tilshunoslik doirasida yaratilgan asarlar, qarashlar negizida ham

amalga oshirilgan bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, o'zbek tilshunosligining XX asrdagi holati, ayniqsa, so'z yasalishi muammolarini ilmiy jihatdan tadqiq etish bo'yicha erishilgan yutuqlar, bevosita turkiy tilshunoslikda shakllanib kelgan qarashlarning davomi, ilmiy chuqurlashgan ko'rinishi bo'lishi mumkin. Shunday bo'lsa-da, XX asr boshlari o'zbek tilshunosligi jahon tilshunosligining, ayniqsa, rus tilshunosligining aynan so'z yasalishi borasida erishgan yutuqlaridan ham bahramand bo'lganligi ma'lum.

Kuzatishlarimiz ko'rsatishicha, XX asrning 30-yillaridan boshlab rus tilshunosligida so'z yasalishi muammolariga nihoyatda katta e'tibor qaratilgan. Ayrim olimlarning qator monografiyalari va maqolalari so'z yasalishining turli masalalarini yoritishga bag'ishlangan. Ayniqsa, V.A.Bogoroditskiyning «Obhiy kurs grammatiki»¹⁵, 5-nashr, M.L, (Sotsekgiz, 1935 y.) kitobi hamda «Rus tili va tilshunoslikka kirish bo'yicha ocherklar»¹⁶ (M.,1939y.) monografiyasining yuzaga kelishi go'yo rus tilshunosligida so'z yasalishiga doir tadqiqotlarning avj olishiga turki bo'lgandek taassurot qoldiradi. Chunki ana shu yillardan boshlab deyarli har yili o'nlab maqolalar, ko'plab monografiyalar, maxsus boshqa tadqiqotlarga oid ishlarning nashr etilganligini, ularda rus tili so'z yasalishi tizimining eng dolzarb, turli-tuman masalalari tadqiq etilganini ko'ramiz: 1952 yili V.V.Vinogradovning «So'z yasalishi, uning grammatika va leksikologiyaga munosabati» maqolasining e'lon qilinishi («Til nazariyasi va tarixi masalalari»... to'plami, M., 1952y.), shuningdek, «Akademik L.V.Herbaning «Umumilingistik hamda grammatic qarashlari» maqolasining yuzaga kelishi (Akademik L.V.Herba xotirasi, L., 1956 y., P.A.Levkovskayaning «So'z yasalishi va uning grammatikaga munosabati haqida» maqolasining yaratilishi (ko'rsatilgan ilmiy to'plam, M., 1952 y.)¹⁷ bu boradagi ilk qadamlar bo'ldi deyish mumkin. Shu tarzda 1952 yili 10ga yaqin, 1954 yili o'ndan ortiq, 1955 yili o'nga yaqin, 1956 yili o'ndan ortiq, 1957 yili o'ndan ortiq, shu tarzda har yili o'nga yaqin yoki o'ndan ortiq ilmiy maqola yoki monografiya nashr etilganligi kuzatiladi. Jumladan, Z.A.Potixanining «Sovremennoe russkoe

¹⁵Богородидкий В.А. Общий курс грамматики. 5-Издание, - М.Л., Соцекгиз, 1935.

¹⁶Богородидкий В.А. Очерки по русскому языку и введении языкоznания. – М., 1939.

¹⁷Vinogradov V.V. «So'z yasalishi, uning grammatika va leksikologiyaga munosabati», «Til nazariyasi va tarixi masalalari», - M., 1952y.; Akademik L.V.Herba xotirasi, L., 1956 y., Levkovskaya P.A. «So'z yasalishi va uning grammaticaga munosabati haqida», - M., 1952 y.

slovoobrzovanie» (M., Ta’lim, 1970) qo’llanmasida, shuningdek, Sh.F.Shanskiyning «Ocherki po russkomu slovoobrazovaniyu» (M., MGU, 1968 y.)¹⁸ monografiyasida keltirilgan bibliografik ko’rsatkichlarda besh yuzga yaqin adabiyotlar qayd etilgan bo’lib, ularning aksariyati bizga ham tanish. O’zbek tilshunoslarining ko’pchiligi bu ishlar dan xabardor. Qayd etilgan ishlarning barchasi XX asrning 70-yillariga qadar nashr etilgan bo’lib, bu borada V.V.Vinogradov, V.P.Grigorev, A.A.Dementev, E.A.Zemskaya, G.S.Zenkov, K.A.Levkovskaya, V.V.Lopatin, I.S.Uluxanov, Z.A.Potixa, N.M.Shanskiy, M.V.Panov, M.N.Morozova, E.S.Kubryakova, E.O.Vinopur, A.P.Averyanova kabi olimlarning tadqiqotlari dolzARB mazularga bag’ishlanganligi, qo’yilgan masalaning chuqur yoritilganligi, xulosalarining asosli ekanligi kabi ko’p jihatlari bilan faqat rus tilshunosligini nazariy jihatdan boyitibgina qolmay, umuman dunyo tilshunosligi taraqqiyotiga, uning so’z yasalishi tizimi taraqqiyotini belgilovchi nazariy bilimlariga ham katta hissa bo’lib qo’shilgandir. Bu esa, albatta, boshqa tilshunosliklarda so’z yasalishi muammolarini hal etishda nazariy manba vazifasini o’taydi, masalalarni to’g’ri va imkon qadar mukammal hal etishga ko’maklashadi. Hodisaga, uning mohiyatiga yondashuvni o’zgartiradi, tadqiqot metodlarini takomillashtirish, o’zgartirishni ta’minlaydi. So’z yasalishi, so’z yasash usullari tushunchasini, so’z yasash tiplari yoki modellari, yasama so’z tushunchasini, yasalma, yasama so’z ma’nosи, yasama so’z komponentlari, so’z yasalish tahlili, yasovchi asos, yasovchi vosita yoki element, qo’shma so’z. Tub so’z yasovchi affiks, so’z yasalishi va shakl yasalishi munosabati, yasama so’z va so’z birikmasi munosabati, qisqartmalar va so’z yasalish munosabati, ma’no ko’chishi va so’z yasalishi munosabati, fonetik o’zgarishlar va so’z yasalishi, urg’u va so’z yasalishi, variantdorlik, so’z yasalish me’yorlari kabi yana ko’plab tushunalar hamda masalalarning, shu jumladan, regulyarlik, unumli-unumsizlik yoki mahsuldor-mahsulsizlik tushunchalarining mohiyatini to’g’ri belgilashga, ularga har bir tilning o’ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondashish kabi holatlar, yasalmaga sinxron yoki diaxron aspektda munosabatda bo’lish, ya’ni ana shu aspektlardan kelib

¹⁸Потиха З.А. «Современное русское словообразование», - М., Тайлим, 1970. Шанский Н.А. «Очерки по русскому словообразованию», -М., МГУ, 1968 y.

chiqib ularni baholashga ko'maklashadi. Bu tushunalarni belgilashda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bu o'rinda XX asrning 30-yillaridan boshlab rus tilining so'z yasalishi tizimida katta ko'lamli ishlar bajarilganligini, qator monografiyalar, maxsus tadqiqotlarni ko'rsatib o'tish, ko'rib chiqish bilan birga¹⁹ (bunday ishlar yanada ko'p. Biroq, biz bu o'rinda bevosita o'zimiz tanishib chiqqan monografiyalarni keltirib o'tib, so'z yasalishiga doir ko'plab ilmiy maqolalarni qayd etib o'tirmadik, chunki ularning soni nihoyatda ko'p), boshqa manbalarda rus tilining so'z yasalishi tizimini o'rganishga qay darajada katta e'tibor berilganligini xissiy qiyoslash asosida qayd etib o'tish va baholashni ham nazarda tutdik. Gap shundaki, rus tilshunosligida 1962 yilda yaratilgan «Sovremenno'y russkiy yazo'k» (undan oldingi ayrim shu turdag'i o'quv darsliklari va qo'llanmalarini keltirib o'tirmadik, chunki ularda so'z yasalishi muammolariga keyingi adabiyotlardagi darajada keng o'rin berilmaganligi kuzatiladi) kitobning 199-sahifasi (250-343-betlar) so'z yasalishiga bag'ishlangan bo'lib,²⁰ u 5 qismga ajratib berilgan va so'z yasalishiga aloqador eng muhim masalalar ana shu qismlarda yoritib berilgan. Kitobda K.A.Levkovskayaning monografiyasi hamda boshqa so'z yasalishiga aloqador ishlar ko'rsatkichi ilova qilingan. 1968 yili M.V.Panova muharrirligida «Slovoobrazovanie sovremennoogo russkogo literaturnogo yazo'ka» (sotsiologo-lingvisticheskoe issledovanie) kitobi nashr etiladi. Jamoatchilik asosida tuzilgan bu kitobda so'z yasalishning sotsiolingvistik aspekti 10ta bobda tadqiq etiladi. Jamiyat taraqqiyoti va so'z yasalishi tizimidagi muammolarga jiddiy e'tibor qaratilgan. 1970 yili SSSR Fanlar akademiyasi rus tili instituta jamoasi tomonidan N.Yu.Shvedova muharrirligida «Grammatika sovremennoogo russkogo literaturnogo yazo'ka» fundamental kitobi nashr etildi.²¹ Kitobning 31-301- sahifalari (salkam, 300 sahifa) rus tili so'z yasalishi tizimiga doir masalalarni yoritishga bag'ishlangan. Bu qismning birinchi bo'limi «Morfemikaga kirish» nomi bilan berilganligiga qaramay, «Grammatika»da, «So'z yasalishi»

¹⁹ Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии, [учпедгиз](#), - М., 1959; Шу муаллиф. Очерки по русскому словообразованию. – М., МГУ, 1968; Кубрякова Е.С. то такое словообразование, - М., Наука, 1965; Потиха З.А. Современное русское словообразование, - М., 1970; Земская Е.А. Современный русский язык словообразование, - М., Просвещение, 1973. Немченко Б.Х. Словообразовательная структура имён парилагативных в современном русском языке, Горкий, 1973; Гинзбург Е.Л. Словообразование и синтаксис. – М., Наука, 1977. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика, - М., Наука, 1977 va boshqalar.

²⁰ Салкина - Федорук ва бошқалар, Современный русский язык, МГУ нашри, 1962 у.

²¹ Grammatika, - М., Nauka, 1970.

alohida ajratilgan, ya’ni tilshunoslikning alohida qismi, yarusi sifatida qayd etilgan. Qism «Asosiy tushuncha» bo’limidan tashqari (37-46), «Ot yasalishi» (46-175), «Sifat yasalishi» (177-229), «Fe’l yasalishi» (230-292), «Ravish yasalishi» (293-301) bo’limlaridan iborat. Qismda har bir yasovchi affiksning so’z yasash imkoniyatlari batafsil yoritib berilganligi kuzatiladi. Xuddi shu institut tomonidan 1980 yili «Russkaya grammatika» nashr etildi.²² Kitob 2 jildli bo’lib, 1-jildi fonetika, fonologiya, udarenie, intonatsiya, slovoobrzovanie, morfologiya bo’limlarini o’z ichiga oladi. Yirik rus tilshunoslari tomonidan tuzilgan ushbu grammaticaning asosiy qismi «Morfemikaning asosiy tushunchalari» va «so’z yasalishi»ga bag’ishlangan (123-452-betlar). So’z yasalishi muammolariga bag’ishlangan bunday katta ko’lamli ishlar bajarilib kitoblar nashr etilganligi, albatta, bu sohaga e’tibor nihoyatda jiddiy ekanligidan darak beradi. 1974 yili rus tili instituti jamoasi tomonidan SSSR FA muxbir a’zosi R.I.Avanesov mas’ul muharrirligida «Voproso’ slovoobrazovaniya i leksikologii drevnorusskogo yazo’ka» ilmiy to’plami nashr qilindi.²³ Bu to’plamdan 14ta yirik tilshunos olimning maqolasi L.V.Vyalkina, I.G.Dobrodomov, I.V.Gorelovalarning muhim taddiqotlari joy olgan. To’plam katta hajmda, ya’ni 310 sahifadan iborat holatda nashr etilgan. Xuddi shu yili institut jamoasi tomonidan «Suffiksalnoe slovoobrazovanie suhestvitelno’x v vostochnoslavyanskix yazo’kax XV-XVII vv» nomi bilan V.I.Borkovskiy muharrirligida yana bir ilmiy majmua nashr etilgan.²⁴ Bu majmua ham 220 sahifadan ortiq hajmda tayyorlangan. 1971 yili A.N.Tixonov tomonidan Samarqandda «Problemo’ sostavleniya gnezdovogo slovoobrazovatelnogo slovarya sovremennoogo russkogo yazo’ka» ma’ruzalar matni nashr etildi. Samarqandda 1972 yili «Aktualno’e problemo’ russkogo slovoobrazovaniya» nomi bilan respublika ilmiy anjumani materiallari nashr etildi. Ushbu 400 sahifalik ilmiy to’plamda sobiq sho’rolar mamlakatining turli joylaridan yirik olimlarning rus tili so’z yasalishining dolzarb muammolariga bag’ishlangan 67 ta tezis (maqola) e’lon qilindi.

1975 yili Novosibirsk davlat universiteta K.A.Timofeev mas’ul muharrirligida

²²Russkaya grammatika, 1,2-kitob. – M.: 1980.

²³Voproso’ slovoobrazovaniya i leksikologii drevnorusskogo yazo’ka. – M.: 1974. «Nauka».

²⁴«Suffiksalnoe slovoobrazovanie suhestvitelno’x v vostochnoslavyanskix yazo’kax XV-XVII vv». – M.: Nauka, 1974.

«Aktualno’e problemo’ leksikologii i slovoobrazovaniya» ruknida ilmiy ishlar to’plamining 5-sonini nashr etdi. Unda 16 ta olimning so’z yasalishiga aloqador ilmiy maqolalari o’rin olganligi diqqatga sazovordir. Bu to’plamda so’z yasovchi affikslar sinonimiyasiga doir tadqiqotlar va qarashlar ham o’z ifodasini topgan.

Xuddi shu yili (1975y.) Toshkentda «Aktualno’e problemo’ russkogo slovoobrazovaniya» nomi bilan pedagogika institutlari lingvistik kafedralari xodimlarining ma’ruzalari materiallari chop etildi. To’plamda berilgan 90 ta ilmiy maqola-tezisning barchasi so’z yasalish bilan bog’liq eng dolzarb masalalarни yoritishga bag’ishlangan. To’plamning hajmi 500 sahifadan ortiq. Shu tarzda 1976 yili yana Toshkentda «Aktualno’e problemo’ russkogo slovoobrazovaniya» ruknida ikkinchi ilmiy to’plam chop etildi. 350 sahifali to’plamga kiritilgan 62 ta ilmiy tezis-maqolada rus tili so’z yasalishiga aloqador bo’lgan va shu davrning eng dolzarb masalalarini bo’yicha qarashlar etakchi tilshunoslar tomonidan ilgari surilgan yoki o’z echimlarini topgan, deyish mumkin. 1978 yili Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutida (21-23 sentyabrda) «Aktualno’e problemo’ russkogo slovoobrazovaniya» ruknida III respublika ilmiy anjumani materiallari chop etildi. Bu katta hajmdagi to’plamda 99 ta ilmiy tezis berilgan. Hamma tezislar rus tili so’z yasalish tizimining eng dolzarb muammolari bo’yicha bayon qilinganligini alohida ta’kidlaymiz. Yuqorida sanab o’tilgan tadqiqotlardan tashqari, ba’zi bibliografik ko’rsatkichlarda qayd etilgan va rus tili so’z yasalishining turli jihatlarini o’rganishga bag’ishlangan mingdan ortiq boshqa tadqiqotlar (biz yuqorida asosan o’zimizda mavjud bo’lgan, tanishib chiqilgan ishlarning ayrimlarinigina sanab o’tdik, xolos) ko’rsatib turibdiki, rus tilshunosligida so’z yasalish muammolari haqiqatan ham, nihoyatda keng ko’lamda tadqiq etilgan va bu boshqa tilshunosliklar uchun chinakam nazariy manba vazifasini o’tashi, ana shu tilshunosliklar taraqqiyotiga ijobjiy ta’sir o’tkazgan bo’lishi, shubhasizdir.

Bu davrda sobiq ittifoq hududidagi boshqa xalqlar tilshunosligida ham so’z yasalishi muammolariga e’tibor qaratilgan. Jumladan, Ozarbayjon tilshunosligida so’z yasalishi muammollari keng qamrovli o’rganilgan. Bu borada yirik turkolog E.V.Sevortyanning xizmatlarini alohida ta’kidlashni istaymiz. Uning 1962 yilda

nashr etilgan «Affikso’ glagoloobrazovaniya v Azerbaydjanskem yazo’ke» («Ozarbayjon tilida fe'l yasovchi affikslar» fundamental tadqiqoti (M., 1962y.)²⁵ qiyosiy tadqiqotlar tajribasi sifatida yuzaga kelgan bo'lib, 640 sahifadan ortiq hajmda barcha affikslarning so'z yasash imkoniyatlarini ham to'la ochib berishni o'z oldiga maqsad qilib olganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, turkiy tillarda keng qo'llanuvchi barcha fe'l yasovchi affikslarga xos xususiyatlar ochib berilganligi quvonarlidir.

Olim xuddi shu tarzda 1966 yili «Affikso’ imennogo slovoobrazovaniya v azerbaydjanskem yazo’ke»²⁶ tadqiqotini («Ozarbayjon tilida ot yasovchi affikslar») nashr etdi. Har ikkala kitob Moskvada «Fan» nashriyotida chop etilgan. Keyingi kitobda barcha mahsuldor va kammahsul affikslarning so'z yasash imkonimiyatlari qiyosiy o'rganib chiqilgan. Albatta, ozarbayjon tilshunosligida yaratilgan bunday yirik tadqiqotlarning yuzaga kelishida rus tilshunosligida yaratilgan yoki boshqa tilshunosliklarda vujudga kelgan muhim tadqiqotlarning ta'siri bo'lgani, tabiiydir. Turkiy tilshunoslikda maxsus tadqiqot sifatida A.A.Yuldashevning «Sistema slovoobrazovniya i spryajenie glagola v bashkirskom yazo’ke» (M.,1958) kitobining yaratilishi va bu asarda, fe'llarning -la affiksi vositasida yasalishi borasidagi muallif fikrlarining, bevosita, o'zbek tilshunosi A.G'ulomovning -la affiksi haqidagi fikrlari bilan uyg'unlashib ketganligi alohida ta'kidlashni taqozo etadi.²⁷ Bu esa A.A.Yuldashev A.G'ulomovning ikkita jiddiy maqolasidan xabardor bo'lib ulardagi nazariy qarashlardan foydalangan.²⁸ Bu maqolalarning ikkinchisiga ham olim alohida e'tibor bilan munosabatda bo'lgan.²⁹ So'z yasash usullarini to'g'ri belgilash va talqin etishda olim A.G'ulomov ishlaridagi nazariy qarashlarga o'z e'tiborini qaratgan, ulardan foydalangan.

So'z yasalishiga oid asosiy ilmiy qarashlarning yuzaga kelishida XX asrning 60-yillarida yaratilgan «Grammatika sovremennoj uzbekskoj literaturnoj yazo'ka»

²⁵Sevortyan E.V. «Affikso’ glagoloobrazovaniya v Ozerbaydjanskem yazo’ke» G'G'«Ozarbayjon tilida fe'l yasovchi affikslar» fundamental tadqiqoti, - M.:Nauka, 1962 y.

²⁶Sevortyan E.V. «Affikso’ imennogo slovoobrazovaniya v ozerbaydjanskem yazo’ke» tadqiqotini G'G'«Ozarbayjon tilida ot yasovi affikslar», - M.: Nauka, 1966.

²⁷Gulyamov A.G. Ob affikse -la u uzbekskom yazo’ke. Uchenie zapisi Tashkentskogo pedagogicheskogo i uchitelskogo instituta im.Nizami. Seriya obhestvenno'x nauk. Vo'p. 1. T., 1947.

²⁸Yuldashev A.A. «Sistema slovoobrazovniya i spryajenie glagola v bashkirskom yazo’ke», - M., 1958.

²⁹Gulyamov A.G. Slovoobrazovanie putym vnutrenno'x izmeneniy slova u uzbekskom yazo’ke. Nauchn. Sessiya AN Uzbekskoy SSR 9-14 iyunya 1947 g. T., 1947

fundamental asarining yaratilishi ham muhim rol o'ynaganligi ma'lum.³⁰ Mazkur asarda so'z yasalishi tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida ajratilmagan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'zbek tilshunosligida 1955 yildayoq A.G'ulomov so'z yasalishi sohasining tilshunoslikning alohida predmeti - bo'limi ekanligini qayd etib o'tganligi kuzatiladi. «Tilning tarixiy grammatikasini yaratishda, ma'lumki, tarixiy so'z yasalishini o'rganish katta rol o'ynaydi. Bu mustaqil lingvistik predmet (distsiplina deb berilgan -Sh.F.) tarixiy leksikologiya uchun ham muhim ahamiyatga ega»³¹ (A.G.Gulyamov doktorlik dissertatsiyasi avtoreferata, T., 1955, 4-bet) degan fikrni aytgan va so'z yasalishining alohida sath sifatida mavjud ekanligini ta'kidlagan. Biroq 60-yillarda A.N.Kononov so'z yasalishini alohida sath sifatida belgilab, unga yondashgan emas.

Uning ushbu ishida har bir so'z turkumi tadqiq etilgan o'rinda shu turkum so'zlarining yasalishi haqida batafsil ma'lumot berilgan. Jumladan, «Otlarning morfologik usulda yasalishi», (ikki tasnifi bilan berilgan, masalan: a)otlarning ot negizlaridan va boshqa turkumga oid negizlardan yasalishi; b)shaxs otlari yasovchi affikslar ierarxiyasida); «sintaksis usulda otlarning yasalishi» (so'z qo'shish); «sintaktik - morfologik usulda ot yasalishi» tarzida sifat, fe'l va ravish yasalishi qayd etilgan. Bu ishda so'z yasalishiga (asosan, turkiy tillarda so'z yasalishiga) aloqador adabiyotlar va qarashlarga munosabat bildirilgan. Olim bu tadqiqotida, asosan, XX aerning 40-yillaridan boshlab so'z yasalishi muammolari bilan shug'ullangan tilshunoslardan ishlariga murojaat qiladi: Ozarbayjon tili so'z yasalishi bo'yicha M.I.Odilov³² («Hozirgi zamon Ozarbayjon tilida qo'shma so'zlar», Ozarbayjon davlat universiteta ilmiy ishlari, Baku, 1956, № 11 Ozarbayjon tilida). Turkman tilshunosi P.Azimovning «Turkman tili»³³ (So'z yasovchi affikslar kitobi (Ashxabod, 1950 y.).

Sh.F.Baskakovning «Qoraqalpoq tili»³⁴ (fonetika va morfologiya, 1- qism, M., 1952y.) kabi asarlar bilan birga, boshqa chet el olimlaridan G.I.Ramstedt³⁵ (Vvedenie

³⁰Kononov A.N. Grammatika sovremennoogo uzbekskogo literaturnogo yazo'ka. – M.-L., 1960.

³¹Gulyamov A.G. Sloboobrazovanie putem vnutrennix izmeneniy slova v uzbekskom yazo'ke. DDAR, T., 1955, 4- bet.

³²Odilov M.I. «Hozirgi zamon Ozarbayjon tilida qo'shma so'zlar», Ozarbayjon davlat universiteta ilmiy ishlari, Baku, 1956, №11.

³³Azimov P. «Turkman tili» (So'z yasovchi affikslar kitobi). Ashxabod, 1950 y.

³⁴Baskakov N.A. «Qoraqalpoq tili» (fonetika va morfologiya), 1-qism, M., 1952 y.

³⁵Ramstedt G.I. Vvedenie v altayskoe yazo'koznanie. – M., 1957.

v altayskoe yazo'koznanie. M., 1957), M.Ryasyanen, J.Denu, S.Brokemann, N.Kotvich, A.Zayonchkovskiyarning so'z yasalishiga oid ishlariga e'tibor qaratadi-ki, bu holat 50-yillar atrofida so'z yasalishiga doir qarashlarning vujudga kelganligini ko'rsatadi. So'z yasalishiga oid yuqoridagi kabi asarlarga to'xtalib o'tishdan maqsad (ularning soni juda ko'p va barchasini to'la sanab o'tish, ularga munsoabat bildirishning imkoniyati yo'q) o'zbek tilshunosligida ham bu borada fundamental tadqiqotlar yaratish muhiti shakllanganligini asoslashdan ham iboratdir. Bizning kuzatishlarimiz ko'rsatadiki, XX asrning 20- yillarida A.Fitrat o'zbek tili so'z yasalish tizimiga doir o'z fikrlarini (o'ta jo'n holatda) aytib o'tgan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida, 50-yillar o'rtalariga qadar bu borada jiddiy tadqiqotlar yaratilmagan, hisob. Masalan, 1930 yili U.Tursunovning «O'zbek tilida fe'llarning yasalishi»³⁶ tadqiqoti nashr etilganligi, A.G'ulomovning «-ka affiksi haqida»³⁷ (O'zFA Byull. 10-son, 1946 y.) «-dash affiksi haqida» (o'sha byulleten. 1-son), «O'zbek tilidagi -la affiksi haqida» (Tosh.dav.ped.instituti ilmiy asarlari, T., 1947 y.) «O'zbek tilida so'z yasash usullari» (Til va adabiyot instituta ilmiy asarlari, T., 1949y.) «O'zbek tilida affiksatsiyaning ba'zi masalalari» (Akad.V.V.Gordlevskiyga bag'ishlangan to'plam, M., 1953y.) nomli ishlarining yaratilganligi, S.A.Akbarovning 1950 yilda himoya qilingan «O'zbek tilida qo'shma fe'llar» nomzodlik dissertasiyasining yuzaga kelishi;³⁸ Z.Ma'rufov tomonidan 1940 yilda «Ot yasovchi affikslar»³⁹ maqolasining e'lon qilinishi (Til va adabiyot instituti asarlari, to'plam, 1940 y.) kabi holatni hisobga olmaganda, 30-40-yillar davomida o'zbek tilshunosligida so'z yasalishi borasida, haqiqatan ham, yirik tadqiqotlar yaratilmagan. XX asrning 50-yillaridan boshlab esa, o'zbek tilshunosligida, so'z yasalishi muammolari bilan maxsus shug'ullanishga kirishilgan. Bunga sabab: a)boshqa tilshunosliklarda (turkiy tilshunoslikda ham) so'z yasalishi muammolariga e'tibor kuchayganligi; b)o'zbek tilshunosligida boshqa tilshunosliklarda bu borada qilingan ishlarni o'rganib, ularga munosabat bildira oladigan, mavjud qarashlarni boyitish imkoniyatiga ega bo'lgan

³⁶Tursunov U. «O'zbek tilida fe'llarning yasalishi»

³⁷G'ulomov A. «-ka affiksi haqida». O'zFA Byull. 10-son, 1946 y. «-dash affiksi haqida» G'G'o'sha byulleten. 1-son, «O'zbek tilidagi -la affiksi haqida». Tosh.dav.ped.instituti ilmiy asarlari, - T., 1947 y. «O'zbek tilida so'z yasash usullari» (til va adabiyot instituta ilmiy asarlari, - T., 1949y. «O'zbek tilida affiksadiyaning ba'zi masalalari». Akad.V.V.Gordlevskiyga bag'ishlangan to'plam, M., 1953y.

³⁸Akbarov S.A. «O'zbek tilida qo'shma fe'llar», 1950.

³⁹Ma'rufov S.A. «Ot yasovchi affikslar». – T., Til va adabiyot instituti asarlari, to'plam, 1940 y.

iste'dodlar-kadrlarning etishib chiqqanligi; v) mavzuning o'zbek tilshunosligi uchun ham o'ta dolzarb xarakter kasb etganligi kabilardir.

Ana shunday vaziyatda, o'zbek tilshunosligida, XX asrning 50-yillarida so'z yasalishi muammolarini jiddiy tadqiq etishga kirishildi. Bu jarayonni iste'dodli olim A.G'ulomov boshlab berdi, deyish mumkin. Mazkur mavzuni o'rganilish tarixida ko'rib o'tganimizdek, so'z yasalishi, so'z yashash usullari masalalari o'ta oddiy tarzda minginchi yillar atrofida ham qayd etilgan, unga umumiy tarzda e'tibor qaratilgan (M.Qoshg'ariy, Beruniy tadqiqotlarida, «Noyob tuhfa» asari kabilar ko'zda tutilyapti). Biroq chinakam ilmiy tadqiq etish masalasi bu ishlarda o'z ifodasini topgan emas. Hatto, XX asrning 40-yillarigacha bo'lган davrdagi ishlarda ham aynan, chinakam ilmiy talqinlar kuzatilmaydi.

Yuqorida keltirilgan qisqa obzorning o'zi ham ko'rsatadiki, «So'z yasalishi» juda keng ko'lamba o'rganilgan rus tilshunosligida ham, unga jiddiy ilmiy yondashuv XX asrning 20-30-yillarida yuqori darajada bo'lган emas. Shunga qaramay, ko'rsatib o'tilgan ayrim tadqiqotlar rus tilshunosligida ham, boshqa tilshunosliklarda ham bu muammoni ilmiy o'rganishga kirishish muhiti etilganligini ochiq ko'rsatdi va, haqiqatan ham, 50- yillardan boshlab so'z yasalishi borasida yangi-yangi, fundamental tadqiqotlar yaratilishiga turtki bo'ldi, manba bo'lib xizmat qildi.

Nihoyat, o'zbek tilshunosligida 1955 yilga kelib «O'zbek tilida tarixiy so'z yasalishi muammolari» fundamental tadqiqoti yuzaga keldi. Shu mavzuda A.G'ulomov Moskvada doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Doktorlik dissertatsiyasi uchun tadqiqotning birinchi qismi - affiksatsiya qismigina tavsiya etilgan bo'lib, shu qism yuzasidan bajarilgan ish hajmi 700 sahifa atrofida edi. A.G'ulomovning ushbu dissertatsiyasi aslida ikki bo'limdan iborat bo'lган: 1.Affiksatsiya. 2.So'z qo'shish (slovoslojenie). Har bir bo'limning o'zi ham ikki qismdan tashkil topgan: 1)Affiksatsiya: birinchi qism - otlarni yasovchi affikslar, ikkinchi qism - fe'l yasovchi affikslar; 2)So'z qo'shish: birinchi qism - qo'shma so'zlar; ikkinchi qism - juft so'zlar. Doktorlik dissertatsiyasi sifatida birinchi bo'limning birinchi bo'limning birinchi qismigina tavsiya etilgan bo'lib, unda ot yasovchi affikslar haqida batafsil ma'lumot berilgan. Ishda shuningdek, affiksatsiya

vaqtida sodir bo'ladigan fonetik o'zgarishlarga keng to'xtalib o'tilgan. O'zbek tili so'z yasalishi borasidagi ilk ishlarga (U.Tursunov va Z.Ma'rufov ishlari) tanqidiy munosabat bildirib o'tilgan. Afsuski, bu ish kitob sifatida shu kungacha nashr etilmadi. Dissertatsiya esa Moskvada, Lenin nomidagi kutubxonada saqlanadi. A.G'ulomov ixtiyoridagi nusxa yo'qolgan (nashr uchun topshirilgandan keyin uning taqdiri noma'lum). Hozirgi kunda ayrim olimlar shaxsiy kutubxonalarida (juda kam kishilarda) ishning 50 sahifadan iborat avtoreferatigina saqlangan. O'zMU o'zbek tilshunosligi kafedrasida olimning ilmiy merosi 5 jidda qayta nashr qilindi. Hozirgi kunda disserttsianing nusxasi (kserokopiya) Moskvadan olib keltingan (rus tilida yozilgan) va uni nashr qilish masalasi kafedra kun tartibida bor. Holat shunday bo'lgani sababli, keyingi davr o'zbek tilshunoslarning ko'pchiligi, bu tadqiqotdan bexabar qolmoqda (-u bilan tanish emas). Hatto, avtoreferat bilan ham tanishish juda mushkul holatdadir. Vaholanki, o'z vaqtida ilmiy kengashda (Moskvada) bu tadqiqot haqida dunyoga mashhur yirik olimlar o'zlarining ijobiylarini bildirib, uni darhol nashr qilishga tavsiya etishgani ma'lum. Bu haqda prof. A.A.Abduazizov «Ayyub G'ulom va o'zbek tilshunosligi» risolasida, shunday fikrni aytadi: «Moskvada Fanlar Akademiyasining tilshunoslik instituti ilmiy kengashida «O'zbek tilida tarixiy so'z yasalish masalalari» mavzusida yoqlangan bu dissertatsiya (doktorlik dissertatsiyasi - Sh.F.) turkiyshunoslikda, xususan, o'zbek tilshunoslida juda yuksak baho oldi. Bu ishga Fanlar Akademiyasining muxbir a'zosi mashhur turkiyshunos N.K.Dmitriev ilmiy maslahatchilik qildi. Bu ishga boshqa ulkan turkiyshunos olimlar - akademiklar A.N.Kononov, V.M.Jirmunskiy, K.K.Yudaxin, muxbir a'zo A.K.Borovkov va boshqalar ham yuksak baho berdilar». ⁴⁰ Ushbu dissertatsiya tafsilotiga qo'yiroqda alohida e'tibor beriladi, shuning uchun bu o'rinda aytilganlar bilan cheklanamiz. Faqat shuni ta'kidlash joizki, XX asrning 60-yillari arafasida o'zbek olimi tomonidan himoya qilingan birinchi doktorlik dissertatsiyasi o'zbek tilshunoslida so'z yasalishi borasida keng ko'lamli tadqiqotlarni boshlab berdi. Ana shu tadqiqot yangi tadqiqotlar yaratilishi uchun ilmiy manba bo'ladi.

1957 yili nashr etilgan (F.Kamolov tahririda) «Hozirgi zamon o'zbek tili»

⁴⁰Abduazizov A.A. «Ayyub G'ulom va o'zbek tilshunosligi». – T.: 2004. -B.1
21

kitobida⁴¹ har bir so’z turkumi doirasida so’z yasalishi alohida- alohida holda ancha keng bayon qilindi. Bu ishda affikslar vositasida yasalgan otlar, qo’shma va qisqartma otlarning yasalishiga, shu tarzda sifat va fe’llarning shunday tuzilishli yasama so’zlari chuqur tahlilga tortilganligi kuzatiladi. 1956 yili Z.Ma’rufov tomonidan nashr etilgan «So’z sostavi. Ot va sifat» monografiyasida⁴² bu turkumga oid yangi so’zlarning yasalishi batafsil bayon etildi. O’zbek tilidagi ot va sifat yasovchi barcha affikslarning so’z yasash imkoniyatlari to’xtalib o’tilgan.

50-yillarning oxirida F.Ubaeva hamda R.Sayfullaevalar tomonidan «O’zbek tilida so’z yasash usullari» risolasi⁴³ e’lon qilindi. Bu ishda ilk bor so’z yasash usullarini yanada to’liqroq belgilashga harakat qilinganligi kuzatiladi.

1959 yili S.F.Anorboev, Z.Ma’rufov, T.Xo’jaxonovlar umumiy tahriri bilan A.K.Borovkov muharrirligida «O’zbekcha-ruscha lug’at» tuzilgan.⁴⁴ Mazkur lug’at, ko’rinishida, eski lug’atchilik an’analari asosida tuzilganga o’xshaydi. Uning ikkinchi qismida «Grammatik ocherk» berilgan va unda ot, sifat, fe’l turkumlarining yasalishi alohida qayd etilgan. Bu turkum so’zlarning affiksatsiya hamda kompozitsiya usullarida yasalishiga e’tibor qaratilgan. Bu qismning alohida bo’limida Z.M.Ma’rufov tomonidan o’zbek tilidagi deyarli barcha so’z yasovchi va so’z o’zgartiruvchi affikslar va ularning izohli lug’ati berilgan. Jami 350 taga yaqin, o’zbek tilida keng qo’llanayotgan so’z yasovchi hamda so’z o’zgartiruvchi affikslar (fors-tojik tilidan o’zlashgan so’z yasovi, keyinchalik, I.A.Kissen tomonidan xuddi shu kabi ma’lumotnomaning⁴⁵ tuzilishini ta’milagan) haqida ma’lumot berilgan. Bundan tashqari, o’zbek tili bo’yicha 60-yillardan keyin nashr etilgan «Hozirgi o’zbek adabiy tili» darsliklari (M.Mirzaev va boshqalar; J.Muxtorov va boshqalar tomonidan tuzilgan) hamda 1966 yili nashr etilgan shu nomdagi 2 jildlik darslik va ilmiy grammatikalar yaratilishiga va nihoyat, 70-yillarda yaratilgan va so’z yasalishi alohida bo’lim (tilshunoslik sathi) tarzida berilgan o’zbek tili ilmiy grammatikasi vujudga kelishiga nazariy asos bo’lgan. O’zbek tilshunoslida deyarli barcha so’z yasovchi affikslarning so’z yasash imkoniyatlari va ma’no munosabatlari imkon

⁴¹Hozirgi zamon o’zbek tili, - T., Fan, 1957.

⁴²Ma’rufov 3. So’z sostavi, Ot va sifat, - T., Fan, 1956 y.

⁴³Sayfullaev R., Ubaeva F. O’zbek tilida so’z yasash usullari, - T., 1958 y.

⁴⁴O’zbekcha-ruscha lug’at. – M.: 1959.

⁴⁵Kissen M.A. Kratkiy grammaticheskiy spravochnik uzbekskogo yazo’ka. – T., 1962.

darajasida to’liq yoritib berilgan «Affikslar ma’nodoshligi» tadqiqoti⁴⁶ ham bevosita yuqorida qayd etilgan manbalarning davomi tarzida vujudga keldi.

Biroq shuni ham qayd etish kerakki, o’zbek tilshunosligida 80-yillar oxiriga qadar so’z yasalishi muammolarini to’la yoritishga bag’ishlangan maxsus monografiya, maxsus kitob yaratilmadi. Faqat, 1989 yili akademik A.Hojiev tomonidan shunday bir qo’llanma nashr etildi, xolos.⁴⁷ Keyinalik shu muallif tomonidan «O’zbek tili so’z yasalishi tizimi» qo’llanmasi 2007 yili qayta ishlangan holda nashr etildi.⁴⁸ O’zbek tilshunosligida bu borada boshqa maxsus asar yoki qo’llanma nashr etilmadi. Shunga qaramay, «O’zbek tili grammatikasi»⁴⁹ hamda qayd etilgan qo’llanma, affikslar ma’nodoshligi borasida yaratilgan monografiyalar (Yo.Tojiev monografiyalar) o’zbek tilshunosligida so’z yasalishiga oid asosiy ilmiy qarashlarning shakllanishi uchun muhim ilmiy manba bo’ldi. Bu esa, ayniqsa, o’zbek tilshunosligida «So’z yasalishi» alohida sath sifatida ajratilishida, so’z yasash usullari borasidagi, ichki va tashqi yasalish, so’z yasalishiga sinxron-diaxron yondashish, so’z yasalish tiplari, modellari, qoliplari, so’z yasalishi tizimiga oid tayanch tushunchalar (yasovchi asos, yasovchi vosita, yasalma, yasalma so’z ma’nosи) so’z yasovchi va shakl hosil qiluvchilar munosabati (affiks va yordamchi so’z ko’rinishidagi yasovchi vositalar munosabati), so’z yasovchilarning semantik-stilistik xususiyatlari (o’zaro ma’no munosabatlari, so’z yasash imkoniyatlari) kabi holatlarni baholash borasidagi ishlarda namoyon bo’ldi, deyish mumkin.

Xullas: o’zbek tilshunosligida: a)so’z yasalishi muammolarini tadqiq etish ancha qadimdan boshlangan bo’lsa-da, umumiy tadqiqotlar ichida bu masalaga har tomonlama chuqur to’xtalib o’tilmaganligi kuzatiladi (M.Qoshg’ariy, Beruniy ishlarida ham, «At-tuhfa» asarida ham, Fitratning «Sarf» kitobida ham shu tarzda to’xtalib o’tilgan). XX asrning 30- yillaridan boshlab, bu borada U.Tursunov va A.G’ulomov, Z.Ma’rufovlarining maxsus ilmiy maqolalari, tadqiqotlari paydo bo’la boshladi; b) o’zbek tilshunosligida so’z yasalishiga bevosita bag’ishlangan ish

⁴⁶ Yo.Tojiev. O’zbek tilida ega ekanlik - ega emaslik ma’nolarini ifodalovchi affikslar sinonimiysi, T., Universitet, 1981; O’zbek tilida shaxs otlari yasovchi affikslar sinonimiysi, T., 1987 y; Affiksal sinonimiya, T., 1992 y.

⁴⁷ A.Hojiev. O’zbek tili so’z yasalishi. T., O’qituvchi, 1989y.

⁴⁸ A.Hojiev. O’zbek tili so’z yasoalishi tizimi, T., O’qituvchi, 2007y.

⁴⁹ O’zbek tili grammatikasi, T., Fan, 1-kitob, 1975 y.

sifatida, XX asrning 50-yillarida, A.G'ulomovning «O'zbek tilida tarixiy so'z yasalishi masalalari» fundamental tadqiqoti yuzaga keldi va olimning bu boradagi izchil tadqiqotlari natijasi sifatida so'z yasalishi, xatto, rus tilshunosligidan avvalroq alohida soha tarzida ajratildi; v)biroq 70- yillarga qadar so'z yasalishiga oid maxsus kitob tarzidagi nashrlar kuzatilamadi (R.Sayfullaeva va F.Ubaevalar risolasi, mustasno); g)70- yillardan boshlab so'z yasalishi va so'z yasalishiga aloqador maxsus kitob shaklidagi alohida qo'llanma va monografiyalar yaratila boshladi (A.Hojiev «O'zbek tili so'z yasalishi», «O'zbek tili so'z yasalishi tizimi» va Yo.Tojievning «So'z yasalishi» hamda «So'z yasovchi affikslar ma'nodoshligi» borasidagi kitoblari nazarda tutiladi). Bundan tashqari, O'zbekiston Milliy universitetida, Andijon davlat universitetida, Xo'jand davlat universitetida, Nizomiy nomidagi pedagogika institutida (hozirda universitet) A.G'ulomov xotirasiga bag'ishlangan maxsus to'plamlar nashr etilgan va ular, asosan, o'zbek tili so'z yasalishi muammolariga bag'ishlangan. Jumladan, «O'zbek tilida so'z yasalishi» (ToshDU ilmiy asarlari, T., 1979y.); «O'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari» (Andijon, 1994y., 1995y., 1996y., «An'anaviy Ayyub G'ulomxonlik materiallari») ilmiy to'plamlarini alohida qayd etish mumkin; d)qayd etilgan ishlarning o'zi ham o'zbek tilshunosligining so'z yasalishi borasidagi yutuqlarini belgilay oladi; e)XX asr o'zbek tilshunosligida so'z yasalishi muammolari bo'yicha eng yirik va mukammal tadqiqotlar sifatida prof. Ayyub G'ulomovning maxsus ishlarini hamda «O'zbek tili grammatikasi» (1975y.) ilmiy grammatikasida bayon etilgan qarashlarini ko'rsatish mumkin.

Ana shundan kelib chiqqan holda, bobning keyingi qismlarida, professor A.Fulomovning so'z yasalishiga doir asosiy qarashlari va unga aloqador tarzda morfemika va morfonologiyaga oid tadqiqotlariga alohida to'xtalishni lozim topamiz.

O'zbek tilshunosligida so'z yasalishiga oid maxsus tadqiqot 1930 yili tilshunos U.Tursunov tomonidan yaratildi.⁵⁰ Undan keyingi maxsus ish sifatida Zokir Ma'rufovning «Ot yasovchi affikslar⁵¹ maqolasini keltirib o'tish mumkin.

So'z yasalishi muammolariga, o'zbek tilshunosligida, tizimli ilmiy yondashuv

⁵⁰Tursunov U. O'zbek tilida fe'llarning yasalishi, T., 1930 y.

⁵¹Ma'rufov 3. Ot yasovchi affikslar, Til va adabiyot instituti asarlari, to'plam, T., 1940 y.

A.G'ulomovning «O'zbek tili ilmiy grammatikasidan materiallar» ishidan boshlandi. Mazkur ishda olim so'z yasalishi masalasiga qisman to'xtalib o'tgan bo'lsa, undan keyingi tadqiqotini so'z yasovchi -la affiksiga bag'ishladi va 1944 va 1947 yillarda bu affiksning ma'nolari va uning umumiy xususiyatlari haqida («Ob affikse -la v uzbekskom yazo'ke») 2ta maqola e'lon qildi.⁵² Shundan keyin, «-dosh affiksi haqida» ketma-ket 2ta maqola⁵³ e'lon qilgan bo'lsa, undan sal oldin «-ka affiksi haqida»gi maqolasini⁵⁴ (Ob affikse -ka v uzbekskom yazo'ke», O'zFA ma'ruzalari, 1946, 10-son) hamda «So'z yasalishida o'zakdag'i o'zgarishlar»⁵⁵ (O'zFA ilmiy sessiyasi materiallari, 1947 y.) «O'zbek tilida so'z yasash yo'llari»⁵⁶ (O'zFA til va adabiyot instituta ilmiy to'plami, 1949 y., 42-46-betlar) maqolalarini e'lon qildi. Xuddi shu tarzda 50-yillargacha bir nechta «O'zbek tili grammatikasi» darsliklarida ham so'z yasalishi masalalariga to'xtalib o'tdi va 1955 yilga qadar «O'zbek tilida affiksatsiyaning ayrim masalalari» (Akademik Gordlevskiyning 75 yilligiga bag'ishlangan to'plam, M., 1953 y.) «O pravopisanii slojno'x slov» (Tash.Davl.PI ilmiy ishlari, 2-son, 1954y.) «O'zbek tilida adverdalizatsiya masalasi haqida» (Tosh.Dav.PI ilmiy ishlari to'plami, 2-son) maqolalarini e'lon qildi. 1955 yilda «O'zbek tilida tarixiy so'z yasalishi masalalari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasi himoyasidan keyin ham A.G'ulomov o'zbek tili o'z yasalishi masalalariga doir tadqiqotlarini izchil tarzda davom ettirdi. Jumladan, 1961 yili «-mon affiksi haqida»,⁵⁷ 1963 yili «-lik affiksi haqida»⁵⁸ hamda «Affiksatsiya vaqtida sodir bo'ladigan yondosh hodisalar»⁵⁹, «O'zbek tili so'z yasalishining ayrim masalalari»⁶⁰ kabi ko'plab ilmiy maqolalarini nashr etdi. Olimning etimologiyaga hamda hozirgi o'zbek tilida so'z yasalishi masalalariga oid maqolalari ham ana shu ishlarning davomi hisoblanadi («Etimologik kuzatishlar» - 1968y.; «Bir etimologiyadagi noaniqlik haqida» - (MGU, VIII, «Etimologiya» to'plami, 1970y.); «Slovoobrazovanie v sovremenном узбекском языке» - 1975y. kabilar). Shu bilan

⁵²G'ulomov A. Ob affikse -la v uzbekskom yazo'ke».G'G'Tosh.davlat Pedinstituta ilmiy asarlari, 1947 y.

⁵³G'ulomov A. Ob affikse -dash v uzbekskom yazo'keG'G' (birinchisi O'zFA axborotida 1947 yili, 2-chisi Frunze «Belek» to'plamida 1948 yili nashr etildi)

⁵⁴G'ulomov A. «-ka affiksi haqida»G'G' «Ob affikse -ka v uzbekskom yazo'ke», O'zFA ma'ruzalari, 1946, 10- son.

⁵⁵G'ulomov A. «So'z yasalishida o'zakdag'i o'zgarishlar» G'G'O'zFA ilmiy sessiyasi materiallari, 1947 y.

⁵⁶G'ulomov A. «O'zbek tilida so'z yasash yo'llari»G'G'O'zFA til va adabiyot instituti ilmiy to'plami, 1949 y., 42-46-betlar.

⁵⁷G'ulomov A. -mon affiksi haqida, «O'zbek tili va adabiyoti masalalari», T., 1961, 2-son.

⁵⁸G'ulomov A. -lik affiksi haqida, ToshDU ilmiy ishlari, 1963 y.

⁵⁹G'ulomov A. Affiksadiya vaqtida sodir bo'ladigan yondosh hodisalar, ToshDU ilmiy ishlari, 1963 y (75 sahifali qayta maqola).

⁶⁰G'ulomov A. O'zbek tili so'z yasalishining ayrim masalalari, MGU, «Etimologiya» to'plami, VIII, 1970 y.

birga, A.G'ulomov 1975 yili nashr etilgan «O'zbek tili ilmiy grammatikasi»ning so'z yasalishi bo'limini yozdi.⁶¹ Shuningdek, A.G'ulomov «Fe'l»⁶² kitobida fe'l yasalishiga alohida to'xtalib o'tgan - fe'l yasalishi va qo'shma fe'llar tadqiqini amalga oshirgan. Olimning so'z yasalishi masalasiga aloqador eng oxirgi maqolasi «Sifat haqida mulohazalar»⁶³ nomi bilan (2-maqola) 1979 yili ToshDUning «O'zbek tilida so'z yasalishi» ilmiy asarlari to'plamida (608-son) nashr etilgan.

Ko'rindiki, olim ilmiy faoliyatining salmoqli qismini o'zbek tili so'z yasalishi tizimining barcha, eng muhim nazariy masalalarini, o'ziga xos jihatlarini (aynan, o'zbek tiliga xos bo'lgan xususiyatlarini, o'zbek tili, ayniqsa, xalq tili materiallari asosida), shuningdek, umuman so'z yasalishi muammosini umumnazariy aspektda o'rganish masalalari tashqil etadi. Albatta, bu fikr olimning boshqa sohalar (fonetika, morfemika, morfonologiya, morfologiya, sintaksis kabi sohalar) bo'yicha olib borgan yirik tadqiqotlarini hech kamshitmaydi. Zero, olimning qayd etib o'tilgan sohalar bo'yicha olib borgan tadqiqotlaridagi mukammallik, ilmiy teranlik, yangi qarashlar, salmoqli xulosalar ham o'zbek tilshunosligining betakror yutuqlari hisoblanadi va o'zbek tilshunosligining keyingi taraqqiyoti uchun nazariy manba vazifasini o'tadi va o'taydi (Bular haqida o'z o'rnida to'xtalamiz).

Ayyub G'ulomov o'zbek tilshunosligida so'z yasalishi muammolari bo'yicha eng ko'p va eng xo'b tadqiqotlar olib borgan olim sifatida o'zbek tilshunoslari sardori bo'lib koladi.

Olim tilshunoslikning so'z yasalishiga doir eng murakkab, munozarali nazariy masalalariga alohida e'tibor qaratadi. Ma'lumki, shunday masalalardan birinchisi so'z yasalishining ta'rifi, uning tub mohiyati masalasidir. A.G'ulomov «Leksikadagi taraqqiyotning eng asosiy yo'llari boshqa tillardan so'z olish va so'z yashash» ekanligini ta'kidlab, «So'z yashash, umuman, qanday usul, qanday vosita bilan bo'lmasin, yangi so'z hosil qilishdir»,⁶⁴ - degan hodisa mazmun-mohiyatini aniq va

⁶¹G'ulomov A. «O'zbek tili grammatikasi», «Fan», T., 1975, 1-kitob, 7-52-betlar.

⁶²G'ulomov A. Fe'l. T., Fan, 1954 y. 67-82-betlar.

⁶³G'ulomov A. «Sifat haqida mulohazalar», 1979 y. ToshDU «O'zbek tilida so'z yasalishi» ilmiy asarlari to'plamida (608-son).

⁶⁴G'ulomov A.

ixcham aks ettirgan ta'rifni beradiki, uni o'zgartirib berishning o'ziyoq hodisa mohiyatini soxtalashtirishga olib keladi. Chunki «So'z yashash» yoki «so'z yasalishi» tushunchalarining tub mohiyati, haqiqatan ham, tilda yangi so'zlar yaratish - hosil qilishdir. Yangi so'z hosil qilish - yaratish esa, tildagi mavjud vositalar va ulardan qaysidir usullarda foydalanish orqali amalga oshadi. Bu holatni o'zgartirib, boshqacha talqinlar bilan izohlashga, bayon etishga harakat qilmaylik, mohiyat - shu, maqsad shudir. Ya'ni so'z yashash orqali (yoki so'z yasalishida) til leksikasida yangi so'z paydo bo'ladi, u alohida yangi yasalma, yangi so'z sifatida leksikada qayd etiladi (odatda, lug'atlarda o'z o'rnini topadi). Hosil bo'lgan birlikni yangi so'z, yasama so'z yoki yangi leksema, yasama leksema, yasalishni yangi so'z yashash yoki yangi leksema yashash deb nomlashimizdan kat'iy nazar, bu mohiyatni o'zgartirmaydi, mohiyat qoladi. Tilda yangi lug'aviy birlik yasaldi. Hosil qilingan birlik - tilda o'z o'rnini topdi, tayyor holda mavjud, xohlagan odam undan nutq jarayonida foydalanishga haqli - u til birligidir. U tildagi mavjud vositalardan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, qandaydir usullardan foydalanish orqali vujudga keldi - ehtiyoj assosida hosil qilindi. Biroq shuni alohida ta'kidlash joizki, ana shu yasalma, ayrim tilshunoslar qayd etganlaridek (qayd etib o'tirishga hech zarurat yo'q, chunki buni barcha olimlar tan olib, idrok etib bo'lganlar), qaysidir shaxs tomonidan, uning ishtirokida yasalgan bo'lishi mumkin. Lekin bunda so'zning, aynan, birinchi marta kim tomonidan yasalganligi masalasini aniqlash nihoyatda mushkul. To'g'ri, tildagi ayrim terminlarning kim tomonidan yasalganligi, ilk bor ishlatilganligi, okkazional yasalmalar mualliflari haqida qaydlar kuzatiladi. Masalan, odamzorman, yalpizladi kabi so'zlarning mualliflari sifatida Axmad A'zam, Sh.Xolmitrzaev, M.Muhammadust kabi adiblar ko'rsatilganini kuzatganmiz. Lekin, bu holatlar ham hali aniq emas, ehtimol, ular xalq tilidan, birovlarining nutqidan olishgandir. Bu noma'lum, bizningcha, yangi so'zlar ma'lum so'z yashash me'yordi, kabul qilingan qonun-qoidalarga muvofik tarzda xalq tomonidan yaratiladi. Har bir so'zning kim tomonidan yaratilganligini belgilab berish mumkin emas va bunga ehtiyoj ham yo'q. Uni lug'atlarda qayd etuvchilar nutqda qo'llanishi odatga aylanganligiga, uzzuallashganligiga qarab ish tutishaveradi. Aytmoqchimizki, «so'z yasalishi

hodisasining sub'ekt (bajaruvchi)ga aloqasi bo'lmasligi mumkin emas» tarzidagi fikrni takrorlashga, ta'kidlashga ehtiyoj yo'q. Shuningdek, bizningcha, so'z yasash birikmasi ikki ma'noga ega deb berish ham o'zini oqlamaydi. Gap shundaki, umuman, yangi so'z hosil bo'lishi tub mohiyati A.Fulomov to'g'ri va aniq ta'kidlaganidek (birinchi ma'nosi deb beriladi), til birliklari yordamida, ma'lum usul bilan so'z hosil qilish (2-ma'nosi) mohiyatidan tubdan farq qilmaydi. Chunki, yangi so'z bo'shliqdan olib hosil qilinmaydi, uning hosil qilinishida til birliklari, mavjud vositalar ishtiroq etadi, ular vositasida so'z hosil qilish, albatta, ulardan qandaydir usulda foydalanish orqali amalga oshadi.

Shunga ko'ra, so'z yasashni bunday 2 xil izohlab, unga 2 xil ma'no berib o'tirishga hech ehtiyoj yo'q. Demak, A.Fulomov ta'rifida aks etgan qanday usul bilan bo'lmasin holati to'g'ri belgilangan (mayli, 1ta usul qayd etilsin, tan olinsin, buning ahamiyati yo'q. Lekin qandaydir usul qo'llanishi shart). Shu tarzda ta'rifda qayd etilgan qanday vosita bilan bo'lmasin holati ham to'g'ri belgilangan. Chunki tilda mavjud bo'lgan vositalar - birliklardan foydalanmagan holda yangi so'z hosil qilib bo'lmasligi ma'lum. Va nihoyat, yangi so'z hosil qilish holati ham tub mohiyatdir. Chunki gap aynan yangi so'z hosil qilish borasidadir. A.G'ulomovning «Yasama so'zning, binarlik (ikki qismdan iborat bo'lish) holati, binar oppozitsiya tusida bo'lishi, unda ikki elementning aloqador ekanligini ko'rsatadi: yasama so'z (mahsul) va uning yasovchisi (yasalishiga asos bo'lgan element)»⁶⁵ degan fikri va misollari analizi ham, aynan, so'z yasalishi mohiyatini to'g'ri belgilaganligini ko'rsatadi. Olim yasashga asos bo'lgan so'z va yasalib chiqqan so'z munosabatlarini izohlar ekan, yasalish asosi (A.Hojiev) termini o'rnida, uning tub mohiyatini to'g'ri belgilagani holda yasashga asos bo'lgan yoki o'zak, negiz terminlarini, ba'zan yasashga asos bo'lgan element terminini ham ishlataladi va bu element mustaqil holda ayrim so'z, lekin yasalmaga asos bo'lgach - undan yangi so'z yasalgach - so'zning qismi: o'zak yoki negiz» degan mohiyatni bayon qiladiki, bu mohiyatni qanchalik boshqacha izohlashga harakat qilmaylik, holat o'zgarib qolmaydi. Chunki har bir yasama so'z (affiksatsiya yoki yordamchi so'z orqali yasalgan so'z) so'z yasalishi asosi yoki so'z

⁶⁵O'zbek tili grammatikasi. 1-kitob, T.: 1975, 13-bet.

yasovchi asos, so'z yasash asosi (farqlarini uylab ko'rish kerak) hamda so'z yasovchidan so'z yasovchi elementi, so'z yasovchi vosita, so'z yasovchi affiks (farqlarini o'ylab ko'rish kerak) - qismlaridan iborat bo'ladi. A.G'ulomov har qanday yasama so'zda yasalish asosi bitta bo'lishi haqidagi fikrning tub mohiyatini ham 70-yillardayyoq aniq belgilaydi. Jumladan, «*taroqchi* so'zi *taroq* so'zidan (olim taroq asosidan demaydi, xolos), *taroqchilik* so'zi *taroqchi* so'zidan yasalganini, bunda so'z yasalishi tahlili bilan morfem tahlilni aralashtirmaslik kabi holatlarni juda aniq va to'g'ri ta'kidlaydi: to'qimachilik so'zi to'qimachi so'zidan yasalgan (-lik vositasida), u ikki qismdan: to'qimachi va -lik qismlaridan iborat (so'z yasalish tahlili Sh.F.), ammo to'qiQmaQchilik: to'qi - o'zak morfema, qolganlari affiksal morfemalar (morfem tahlil -Sh.F.)» kabi tahlillarni berar ekan,⁶⁶ XXI asr boshlarida bu borada aytilgan fikrlardan mohiyat jihatidan farqlanmaydi, balki XXI asrda aytilgan bu kabi fikrlarning yuzaga kelishi uchun zamin vazifasini o'tagan desak, haqiqatga mos keladi.

Olimning mohiyat e'tibori bilan to'g'ri qayd etilgan fikrlarini, ayrim terminlarni o'sha davrga mos holda qo'llaganini nazariy xatoga yo'l qo'ymasdan tan olish ilmni boyitadi, yangiliklarga etaklaydi. Terminnigina o'zgartirish bilan mohiyat o'zgarib qolavermaydi. Ana shu nuqtai nazardan qaralsa, olimning yasama so'z (yasalma), so'z yasash asosi, so'z yasovchi vosita, yasalmaning ma'nosi, yasovchi asosning ma'nosi, yasovchi vositaning ma'nosi, so'z yasash usullari tushunchalari haqidagi fikrlari o'z mohiyatiga ko'ra, to'la asosli ekanligi kuzatiladi. Bu yasama so'z tarkibini so'z yasalishi va morfem tahlil qilish borasida ham o'z kimmatini yo'qotmaganligini, asoslilagini ko'rsatadi. Uning so'z yasashda yangi - yasalma hosil bo'ladi, u ikki tarkibiy qismdan iborat bo'ladi, bu tarkibiy qismlar o'zaro munosabatda bo'ladi, yasovchi asos qism bilan yasovchi vosita (affiks, yordamchi vositalar - so'zlar) qism o'rtasidagi o'zaro munosabat va ularning yaxlit holda yasalma bilan munosabati kabi masalalar bo'yicha aytgan fikrlari ham o'z qimmatini yo'qotgan emas. «So'z yasalishiga oid asosiy tushuchalar» izohlari o'zbek tili so'z yasalishi tizimi bilan jiddiy shug'ullangan akademik Azim Xojiev tomonidan termin qo'llashdan tortib,

⁶⁶Grammatika... T., 1975 y., 15-bet.

boshqa ko'pgina jihatlarni hisobga olgan holda to'la aniqlashtirildi, to'ldirildi.⁶⁷ Ana shu to'ldirishlar, yangicha izohlashlarning barchasi A.G'ulomov ta'rifi va hodisalar mohiyati to'g'ri ekanligini inkor etmaydi, aksincha, ular tub mohiyatiga ko'ra, bir-biriga mos keladi. Demak, A.G'ulomovning XX asrning o'rtalarida qayd etgan so'z yasalishining ta'rifi va asosiy tushunchalariga doir qarashlari XXI asr boshlarida ham asosiy nazariy manba vazifasini o'tab kelmoqda.

O'zbek tilining o'ziga xos so'z yasalish tizimi mavjud. Bu o'zbek tilining so'z yasalishi sistemasi bo'lib, u shu tilga xos so'z yasalishi tiplari sistemасини (ikki sistemalar), so'z yasash usullari sistemасини, so'z yasash modellari (shartli, qoliplari) sistemасини o'z ichiga oladi. Bunda so'z yasash asosi, yasovchi vosita, yasalma kabi birliklar ham shu sistema elementlari bo'ladi.

So'z yasash usuli yoki usullari (bittami, ko'pmi qat'iy nazar) deganda yangi so'zning qaysi yo'l bilan yaratilishi nazarda tutildi: a)asosga yasovchi vosita (affiks) qo'shish yo'li (bu bor, hamma tan oladi); b)so'zlar bir-biriga qo'shilib birikma hosil bo'ladi - birikma o'zgarishlar asosida (tufayli) soddalashadi, ixchamlashadi, birikmalik xususiyatini yo'qotadi, yangi lug'aviy birlikka aylanadi: belning bog'i - birikma belbog' - yangi lugaviy birlik - yangi so'z. Bu usulni kompozitsiya usuli, sintaktik usul, leksik- sintaktik usul, grammatik usuli, soddalashish usuli yoki yana boshqa nomlar bilan ataladimi? buning farqi yo'q. Chunki minglab, hozircha biz, qo'shma so'z deb atab kelayotgan birliklar bor: ming oyoq, tomorqa, ko'zoynak, otquloq, beshariq, yangiyo'l, toshariq... kabilar. Ularning barchasi avvalo: a) ikkita so'zning (birlikning), ya'ni yo o'zak morfemalarning yoki, to'g'rirog'i, mustaqil holdagi so'zshaklning (belning bog'i) yoki yasalishda ishtirot etgan ikkita asosning birikishidan (birinchi bosqich) birikma hosil bo'lishi; keyin ularning bir-biriga singishib ketishi (fonetik, grammatik, semantik o'zgarishi tufayli), soddalashishi (ikki bosqich) usulida, yangi lug'aviy birlik sifatida, tayyor holda lug'atlarda qayd etiladi. Demak, shu usulda yangi so'z hosil bo'ladi, u affiksatsiyadan tubdan farq qiladi. Buni ham yangi so'z yaratish, hosil qilish, deb tan olmaslik mumkin emas.

⁶⁷A.Hojiev. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi, T., O'qituvi, 2007. 5-60-betlar.

So'z yasalish paradigmasi, so'z yasalish kategoriyasi terminlari va ular mohiyatiga to'xtaladigan bo'lsak, bu terminlar akad.A.Hojiev to'g'ri ta'kidlaganidek, avvalo ortiqcha, alohida mohiyatni ifoda etmaydi. Biroq «so'z yasalish paradigmasi» terminini «so'z yasalish tipi» termini o'rnila shartli qo'lash mumkindir.

Tipning mohiyati - bu. Model – bu q asosQaffiks (bir model); affiksQasos- (ikkinchi model). Sifatlarda ega ekanlik ma'nosini ifodalovchi affikslar vositasida ot asoslardan sifat yasalishi bir so'z yasalish tipi bo'ladi; ot asoslardan shaxs otlari yasovchilar orqali yangi otlar yasalishi ikkinchi bir tipni hosil qiladi. Uning o'rnila qolip termini ishlatilgani bilan mohiyat o'zgarmaydi.

Avvalgi bo'limda qayd etib o'tganimizdek, Mahmud Qoshg'ariy davridan boshlab so'z yasash usullariga e'tibor berilgan va butun tarix davomida so'z yasashning asosan 2 ta usuli borligi, faolligi (affiksatsiya va so'z qo'shish, haqida gapirilib, boshqa usullar ham borligi qayd etilganligi Mahmud Qoshg'ariy ta'kidlab o'tgan. U so'z yasalishining enontisemiya - semantik usuli borligiga ham ishora qiladi) kuzatildi.

Umuman, jahon tilshunosligida so'z yasalishi borasida olib borilgan tadqiqotlarning deyarli barchasida so'z yasash usullariga, ularning qanday usullar ekanligi, ko'rinishlariga to'xtalib o'tilganligining guvohi bo'lamiz. Jumladan, turkiy tillar so'z yasalishiga doir ishlarda bu masalaga to'xtalib o'tilgan. Hatto, so'z yasash usullari maxsus tadqiqot ob'ekti bo'lgan ishlar ham anchagina bo'lib, o'zbek tilshunosligining o'zidayoq, boshqa ishlar qatorida 2 ta maxsus ish aynan shu masalaning mohiyatini ochib berishga bag'ishlangan.⁶⁸ Bundan tashqari, qator ishlarda ham so'z yasash usullariga alohida e'tibor qaratilganligi ma'lum. Jumladan, akademik A.Hojievning qayd etilgan ishida shu holat kuzatiladi, ya'ni olim so'z yasash usullari borasidagi qarashlarga alohida tarzda munosabat bildiradi.

Tilshunoslikda so'z yasash usullari tasnifi, to'g'rirog'i, usullar miqdorini belgilash borasidagi fikrlar, qarashlar juda turli-tuman. Biroq shuni alohida ta'kidlash kerakki, yuqorida aytganimizdek, tilshunoslikning ming yillik tarixi davomida so'z yasash usullariga e'tibor qaratilgan ilk ishlardan boshlab, to XX asrning oxirlariga

⁶⁸Sayfullaev A., Ubaeva F. O'zbek tilida so'z yasash usullari. T., 1958; G'ulomov A. O'zbek tilida so'z yasash yo'lari haqida G'G' Til va adabiyot instituta asarlari. 1-kitob, T., Fan, 1949, 37- 87-betlar.

qadar va yaratilgan ilmiy tadqiqotlar da (XXI asr boshlaridagi ba'zi ishlarda) ham so'z yasashning 2 ta usuli tan olinadi. Bu usullar deyarli barcha tilshunoslar tomonidan yakdillik bilan qabul qilingan, qayd etilgan. Albatta, boshqa usullar qayd etilgan o'rirlarda ham, avvalo, ana shu ikki usul (affiksatsiya va kompozitsiya-sintaktik usul) berilgan, keyin boshqa usullar sanab o'tilgan. Biz ushbu tadqiqotda, shu kunga qadar yaratilgan ishlarda so'z yasash usullari nechta belgilanganligi, haqiqatan ham, turli- tuman usullar qayd etilganligini sharhlab o'tirmaymiz. Ishni osonlashtirish maqsadida, XX asrning ikkinchi yarmida rus tilshunosligida va o'zbek tilshunosligida yaratilgan va XXI asr boshlarida o'zbek tilshunosligida nashr etilgan ayrim ishlardagi qarashlarnigina tahlilga tortamiz va shu asosda xulosa chiqarishga harakat qilib ko'ramiz.

XX asrning 40-yillarida A.G'ulomovning «O'zbek tilida so'z yasash yo'llari haqida» maqolasi nashr etiladi.⁶⁹ Bu ishning hajmi 50 sahifani tashkil etadi. Olim ushbu ishida «So'z yasash termini, dunyo tillarida so'z yasash usullarining bir qancha xil bo'lishiga qaramay, bizning ongimizda odatda affiks orqali yangi so'z tug'dirish tasavvurini uyg'otadi, chunki hozirgi tillarda eng ko'p (e'tibor bering, hozirgi tillarda deyilgan - Sh.F.) qo'llanadigan, juda singib ketgan usul shudir; biroq bundan boshqa (affikssiz) so'z yasash usullari ham bordir», deydi(32-bet). Olim agar affikssiz boshqa usullar ham bordir, deganda, yordamchi so'z sifatida so'z yasashda ishtirok etgan vositalarni (kam, xush..., qil, bo'l, et...) nazarda tutgan holda ushbu fikrni aytgan bo'lsa ham, baribir, haqlidir. A.G'ulomov ushbu maqolasida U.Tursunovning «O'zbek tilida fe'llarning yasalishi», Z.Ma'rufovning «O'zbek tilida ot yasovchi affikslar», bir qismi A.G'ulomov tomonidan yozilgan)⁷⁰ o'z qarashlarini qisman o'zgartirib, holatlarni umumlashtirib, yangicha yondashib (albatta, oradan 26 yil vaqt o'tgan), so'z yasash usullarini 3 taga birlashtiradi. Bular: 1. Grammatik so'z yasash (affiks yordamida yasash - affiksatsiya, so'z qo'shish yo'li bilan yasash - kompozitsiya, so'zni bir leksik-grammatik kategoriyadan boshqasiga, boshqa turkumga ko'chirish - kategorial ko'chish yo'li bilan yasash - konversiya). 2. Leksik-

⁶⁹G'ulomov A. O'zbek tilid so'z yasash yo'llari haqidaG'G'Til va adabiyot instituti ilmiy asarlari. 1-kitob, T., 1949 y., 37-87- betlar. (A.G'ulomov ilmiy merosi, 5-kitob, 2009y. 92-bet).

⁷⁰O'zbek tilining ilmiy grammatisasi. Kirish. 1975.1-kitob, 22-bet.

semantik so'z yasash (ma'no o'zgarishi orqali yangi so'zning hosil bo'lishi). 3. Fonetik so'z yasash (fonetik vositalar - har xil fonetik o'zgarishlar yordami bilan yasash) tusida ajratadi. Albatta, olim shu o'rinda berilgan jumlada (...o'zbek tilida so'z yasashning vositalari har xil bo'lib, ularning tiplari shunday ko'rinishlarga ega: morfologik tip (so'z yasashning morfologik yo'li), leksik-semantik tip (so'z yasashning leksik-semantik yo'li), morfologik-sintaktik tip (so'z yasashning morfologik-sintaktik yo'li), fonetik tip (so'z yasashning fonetik yo'li) tarzidagi fikrni aytadi. Ko'rinadiki, A.G'ułomov ushbu fikrida, haqiqatdan ham, ayrim olimlar to'g'ri ta'kidlganlaridek, guyo so'z yasash tipi va so'z yasalish yo'li tushunchalarini qorishtirib yuborgan, ularni ekvivalenti sifatida qo'llagan. Hatto, tip ma'nosida «model» so'zini ham qo'llanganligi qayd etiladi. A.G'ułomov, umuman olganda, so'z yasash tipining mohiyatini to'g'ri tushungan, ya'ni olim yasama so'zlarni o'zaro birlashtiruvchi ma'no, bir tomondan, bir tipga oid yasama so'zlarining hammasini ularning so'z yasalishi asoslaridan farqlashini ham, ikkinchi tomondan, so'z yasalishining shu tipini boshqa so'z yasalishi tiplaridan farqlashini, uchinchi tomondan, bir tipga oid har bir yasama so'zning ma'nosini guruhlovchi ma'noga teng bo'lmasligini ham bilgan. Shu bilan birga, so'z yasalish tipining umumiylilik bilan xarakterlanishini ham, buning esa sistemaga xos, sistemani belgilovchilardan hisoblanishini ham bilgan. Biroq shu holatlarni bilgan, farqlagan olim, haqiqatan ham, A.Hojiev ko'rsatganidek, *so'z yasalish tipi* va *so'z yasash yo'llari*, *so'z yasash usullari terminlarini ekvivalent* sifatida qo'llagani ham faktdir. Olim so'z yasalish tipi va modellarini farqlab, ikkinchisi birinchisining tarkibida bo'lislarni to'g'ri ko'rsatgan.

A.G'ułomov XX asr o'rtalarida (doktorlik dissertatsiyasining «Kirish» qismining 2-bo'limida so'z yasash usullari terminini qo'llab, bunday usullarni: morfologik, sintaktik, leksik, semantik, fonetik usullar tarzida belgilagan bo'lsa,⁷¹ 70-yillarga kelib, ko'rib o'tganimizdek, birlashtirib, uchta qolipga keltiradi.⁷² Olim so'z yasalishi usullariga bag'ishlangan maxsus ishida hamda doktorlik

⁷¹ Gulyamov A. Problemo' istoricheskogo slovoobrazovaniya uzbekskogo yazo'ka. Fil.fan.dok.diss.AR. -T.: 1955, 7-bet.

⁷² Xojiev A. Grammatika. 1-kitob, 22-bet.

dissertatsiyasida so'z yasash usullarini birlashtirib, beshta deb belgilgan bo'lsa, 70-yillarda ularni yanada umumlashtirgan holda, uchta deb qayd etadi va haqiqatan, yangi so'z hosil bo'lishi nuqtai nazaridan to'g'ri izohlashga harakat qiladi.

1.Rus tilshunosligida 1980 yilda, N.Yu.Shvedova bosh muharrirligida yaratilgan «Russkaya grammatika» (1-kitob) fundamental ishidagi so'z yasash yo'llari haqidagi qaydlarnigina keltirishni ma'qul ko'ramiz.⁷³ Bu kitobda so'z yasalish usuli so'z yasalish tipiga nisbatan yirik, qator tiplarni birlashtiruvchi birlik ekanligi ta'kidlangani holda, umumlashtirilgan tarzda asosan 2ta so'z yasash usuli qayd etiladi (138-bet).

a) bir motivlovchi asosga ega bo'lган so'z yasash usuli. Bu usul o'z ichida 7 ta ko'rinishda qayd etilganini ko'ramiz:

- Suffiksatsiya;
- Prefiksatsiya;
- Postfiksatsiya;
- Prefiksal - suffiksal;
- Prefiksal - postfiksal;
- Suffiksal-postfiksal;

- Substantsivatsiya prilagatelno'x i prichastiy. Shu o'rinda 4,5,6 usullarning aralash usullar ekanligi ham aytib o'tiladi.

b) birdan ortiq motivlovchi asosga ega bo'lган so'z yasash usuli. Bu ham ichki bo'linishlardan iborat:

- 1.1.** So'z qo'shish (sof so'z qo'shilishi);
- 1.2.** aralash usul - suffiksal - qo'shilish;
- 1.3.** singishish (srahenie);
- 1.4.** abbreviatsiya.

Demak, bu grammaticada asos tarzida 2 ta usul belgilangan bo'lib, ichki bo'linishlarda uning 11 ta usuli qayd etilgan. Kuzatish shuni ko'rsatdiki, 1970 yilda nashr etilgan «Grammatika sovremennoj russkoj literatury yazo'ka»⁷⁴

⁷³Xojiev A. O'zbek tili morfologiysi, morfemikasi va so'z yasalishining nazariy masalalari, T., Fan, 2010, 154-160-betlar.

⁷⁴«Grammatika sovremennoj russkoj literatury yazo'ka» otv.red. N.Yu.Shvedova. M.; 1970, 37-301- betlar.

(mas'ul muharrir N.Yu.Shvedova) kitobidagi so'z yasalishga oid qism (37-301-betlar) 1980 yilda nashr etilgan «Grammatika»da aynan qaytarilgan (132-411-betlar). Faqat keyingi kitobda son, olmosh hamda ekspressivlik ifodalovchi yuklamalar, taqlid va undovlar, o'zgaruvchan so'zlarning ajratilgan shakllariga xos so'z yasalish strukturasi (411-413), shuningdek, so'z yasalishida morfonologik hodisalar (413-452) qo'shimcha tarzida berilgan. Ko'rindaniki, rus tilida so'z yasashning asosan ikki usuli qayd etilgan.

Bu ishlar bilan qanoatlanmay, N.M.Shanskiyning «Ocherki po russkomu slovoobrazovaniyu»⁷⁵ monografiyasidagi holatni ham ko'rib chiqdik. Gap shundaki, bu kitobda (kitobning 1-nashri 1959 yili chop etilgan va bu hodisa alohida qayd etilmagan) so'z yasash usullari alohida bobda berilgan (IV-bob). Ushbu kitobda so'z yasash usullari abbreviatsiya va rederivatsiya usullarini ham birlashtirgan holda to'rtta etib belgilangan: leksik-semantik; morfologo-sintaktik; leksik-sintaktik va morfologik usullar.⁷⁶ So'z yasash usullarini shu tarzida belgilash Galkina-Fedoruk va boshqalar tomonidan tuzilgan «Sovremenno'y russkiy yazo'k» kitobida ham qayd etilgan. Yuqoridagilardan xulosa chiqarish mumkinki, juda ko'p rus olimlari so'z yasalish usuli tushunchasi mohiyatini to'g'ri anglagan holda umumlashtirib, 2 ta tarzida bir qadar umumlashtirgan holda esa 4 ta tarzida belgilaganlar. Rus tilining o'ziga xos so'z yasalishi tizimi nuqtai nazaridan buning qanchalik to'g'ri va asosli ekanligi, albatta, rus tilshunoslarining hukmiga havola.

2.Boshqa turkiy tillardagi adabiyotlarda so'z yasash usullari quyidagicha qayd etilganligi kuzatiladi: qozoq tiliga oid «Sovremenno'y Kazaxskiy yazo'k» kitobidaa so'z yasalishi har bir turkum doirasida berilib (masalan, otlarning yasalishi, sifatlarning yasalishi... kabi), ot, sifat, fe'l va ravishlarning yasalishida asosan 2 usul borligi qayd etiladi (1 ZU- 152; 194-198; 246-274; 263-265-betlar). Bular: affiksatsiya usuli hamda so'z qo'shish usullaridir. Xuddi shu kitobning o'zida: «Aglyutinativ tillarda so'z yasalishining affiksatsiya usuli yagona usul

⁷⁵Shanskiy N.M. «Ocherki po russkomu slovoobrazovaniyu» M.:MGU nashri, 1968 y.

⁷⁶Shanskiy H.M., Ko'rsatilgan kitob, 253-bet.

emas. Qozoq tilida yangi so'zlar turli xil usullar bilan, jumladan, leksik-grammatik usul (so'z qo'shish, ikkilantirish, takrorlash kabilar) bilan ham yasalishi mumkinligi qat'iy ta'kidlangan (121-bet). Bu kitobda ham o'zak, negiz, o'zak morfema tushunchalari va ularning mohiyati, shuningdek, affikslarning, asosan o'zakdan keyin qo'shilishi qayd etiladi.

1975 yilda nashr etilgan «Xakas tili grammatikasi»da⁷⁷ so'z yasash usullari 3 ta etib belgilangan: morfologik usul; sintaktik usul; leksik usul (leksik-sintaktik usul tarzida ham qayd etiladi). Morfologik usulning eng unumli usul ekanligi alohida qayd etiladi. Kitobda leksik usul izohlanar ekan, bunda, so'z ma'nosida tub o'zgarish hosil bo'lib, so'zning 2ta so'zga ajralib ketishi (omonim so'zning hosil bo'lishi) nazarda tutilgan. Xuddi shu tarzda Ozarbayjon, Koraqalpoq va boshqa turkiy tillardagi so'z yasash usullari kuzatilganida ham asosan 2 ta usul (affiksatsiya va kompozitsiya) yakdillik bilan qayd etilib, leksik yoki leksik-semantik kabi boshqa usullar ham mavjudligi ko'rsatib o'tiladi. Shunisi xarakterliki, qayd etilgan adabiyotlarga e'tibor qaratilsa, ko'rsatilgan usullar qatorida faqat fonetik usulda so'z yasalishi asosan A.G'ulomovning shu masalaga bag'ishlangan ishlaridagina qayd etilgani kuzatiladi. Rus tiliga oid adabiyotlarda ham, turkiy tillarga oid adabiyotlarda ham boshqa olimlar tomonidan bu usul qayd etilmaydi. Demak, olim o'zbek tilida tarixan, so'z yasalishining shunday usuli mavjud bo'lganligiga e'tibor qaratadi va o'zbek tilining o'ziga xos fonetik materiallari asosida, yasalishning qonuniyatlarini to'g'ri belgilagani holda, bu usulda ko'plab so'zlar yasalganligini (til tarixida) asoslab bergen, deyish mumkin. Albatta, bu usulda so'z yasalishi (olim ko'zda tutgan tarzda) hozirgi kunda kuzatilmaydi. U o'z faolligini yo'qotgan. A.G'ulomov fonetik usulda so'z yasalishining birinchi ko'rinishi bo'lgan ichki o'zgarishlar asosida so'z yasalishiga ko'p marotaba murojaat qiladi va bunday yasalishlarning qonuniyatlarini ham belgilab beradi.⁷⁸ Bu esa olimning haq ekanligiga kishini ishontiradi. Keyingi etimologik kuzatishlar ham, ko'z-ko'r, kun-tun, dada-ada-ota; og'a-tog'a, qo'l-qil, kel-ket, old-ort, ost-ust, aka-uka, ota-on, tosh-tesh, qatiq-qattiq, to'g'ri-o'g'ri, sol-

⁷⁷ Grammatika Xakasskogo yazo'ka, M., 1975, pod red.prof. N.A.Baskakova. str.52.

⁷⁸ Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. T., Universitet, A.Mamatov. Etimologik kuzatishlar, T., 2010 y.

ol, bo’z-tuz, suz-siz, bos-os, xirr-ir, yugur-yur, sugur-sur, qis-sik, kuch-chuk, art-arch, yoy-yoz, qish-qis, but-put-bit kabi yana boshqa juftliklarning shu usulda yasalganligini ko’rsatadi (dam-dim kabi qo’llanishlar ham mavjud). Bu masala hali jiddiy tadqiqotlarni talab etadi, albatta. Mazkur ish doirasida bu masalani bizning maqsadimiz emas. Lekin, A.Fulomovning bu usulga alohida e’tibor qaratganligini va bu holat o’zbek tilining etimologik lug’atlarini tuzishda nazariy asoslardan biri bo’lganligini hamda kelgusidagi yana ko’p tadqiqotlarga manba bo’lish mumkinligini ta’kidlaymiz. O’zbek tilshunosligida «soddalashish» hodisasiga bag’ishlangan keyingi bir ishda ham yuqoridagi kabi juftliklarda fonetik vositalar yangi so’zlarning yasalishida muhim ahamiyat kasb etganligi qayd etib o’tiladi.⁷⁹

Gap shundaki, A.Fulomovning morfonologiya va so’z yasalishiga doir ishlarida, shuningdek «Fe’l» kitobida, *qop-yop, yon-yoq-yot, ot-sot, bos, bot-bol-bolta-bosqon; bil-il-ol; suz-yuz; tut-yut-yum; yor-yir-jir-jar (yara), yirt; yo’l-yur-yo’rt; yig’-sig’(siq); bo’z-bo’r-bo’sh; tur-yur; ari-iri-chiri-eri tim-tom-dom; qurut-qurt; turutir; tur-yur; tosh-osh (fe’l); siq-suq, to’l-to’y-to’q; ko’r-go’r; qalpoq-qaploq; yalpoq-yaploq; do’ng-do’m- do’msa; oyoq-adoq-azaq; uloq-uvoq-ushoq; iy-eg (fe’l); qo’nish-qo’shni; o’rtoq- o’troq; qicha-qista, kuy-kul; yik-ip-yip-duk; kez-kes-kech; ket-yet-chet, uyat-uyal, kish-kisht; pish-pisht; em-esh, yel-yet* va hokazo juda ko’p (500 ga yaqin) bir-biridan yasalgan, bir-biriga tovush juftliklari (fonostvma) jihatidan hamda ma’no aloqadorligiga ko’ra bog’lanuvchi birliklar borki, ular 3-4 ta emas, yaxlit sistemani tashkil etadi. Ularning bir-biridan yasalganligini belgilovi qonuniyatlar ham mavjud. Jumladan, qarama-qarshi ma’noli so’zlar; yaqin tushunchalarni ifodalovchi so’zlar; ot-fe’l juftligi; ot-fe’l-sifat juftligi kabi alohida qonuniyatlar asosida shunday urchish sodir bo’lganligi ishonchlidir. Ana shunday urchish, fonetik o’zgarish asosida farqlanish tarzida yangi so’zlar hosil bo’lishi masalasi, ko’ramizki, A.G’ulomov tomonidan jiddiy tadqiq etilgan. Shu usulda so’z yasalishi mavjud bo’lganligi asoslab berilgan. Bizningcha, o’zbek tiliga xos, odatda, bir bo’g’inli, ikki tovushi bir xil bo’lgan tub so’zlarni (shartli ravishda, sinxron aspekt dagina tub deb belgilanishi mumkin), jiddiy tadqiq etilsa, olimning

⁷⁹ Usmonova M.K.O’zbek tilida soddalashish (yasama so’z va so’zshakllar misolida) nomzodlitk dissertatsiyasi, T., 2012 y.

fikrlari to'g'ri ekanligi yanada ravshanlashdi, o'zining aniq isbotini topadi. Misollarni kuzatsak, *yop* va *qop* so'zlari «*bekitmoq*» semasi bilan birlshadi; *suz-yuz* uzish «biror narsa sathi *orgali* «*o'tish*» semasi bilan, *bo'z-bo'r* so'zlari «*xom*», «*ishlov berilmagan*», «*oq*» semalari bilan, *tim-tom* so'zlari «*usti bekilgan joy*» (timning tagida) semasi bilan, *yor-yir* juftligi «*ajratish*» semasi bilan, *ko'r-go'r* juftligi «*berk*» semasi bilan, *kech-kes-kez* juftliklari «*biror narsa sathi orgali o'tmoq*», *bos-bot* juftligi «*og'irlilik bilan ta'sir etmoq*» semasi bilan birlashadi. *Ko'z* va *ko'r* so'zlarining kelib chiqishi bir-biriga aloqador ekanligi, shubhasiz. Faqat izohlashda qiyinlik bor: z va r affikslar bo'lib, (*kel-ket* so'zlaridagi -l, -t kabi) keyin o'zak tarkibiga singib ketganmi yoki z bilan r tovushlarida almashinish sodir bo'lganmi? *Tog'a* so'zi *og'a* so'zi oldidan t ni orttirish orqali shakllanganmi yoki *ta* (*katta*) Q *og'a* (aslida aka yoki teskarisi) qo'shilishi va natijada, tovush tushishi sodir bo'lganmi (bitta a tushgan - *taQag'a-tog'a*). Ko'rindiki, bari bir, qandaydir fonetik hodisa sodir bo'lgan: *kun-tun* juftligida oldingi tovush almashtirilgan va hokazo. Bularning barchasida ana shunday fonetik o'zgarish asosida (mayli, birinchi bosqich), deylik, keyin farqlanish ro'y berib (ikkinchi bosqich) yangi bir lug'aviy birlik yuzaga kelgan.

Xullas, o'zbek tili materiallari tarixda shu usulda yangi so'zlar yasalganligini tasdiqlaydi.

3.XX asr oxiri XXI asr boshlarida o'zbek tilshunosligida so'z yasalishining asosan bitta usuli mavjudligi, barcha tilshunosliklarda (rus tili, turkologik adabiyotlardagi holat ko'zda tutiladi) aksariyat tilshunoslар yakdillik bilan qayd etgan kompozitsiya (sintaktik, so'z qo'shish) usulida so'z yasalishi yo'qligi qayd etila boshlandi.⁸⁰ Agar kuzatadigan bo'lsak, akademik A.Hojiev o'zining 1989 yili nashr etgan «O'zbek tili so'z yasalishi» qo'llanmasida kompozitsiya usulini ko'rsatib beradi. Olim abbreviatsiya, leksik-semantik, fonetik, sintaktik-leksik usullarni alohida usullar tarzida qayd etmaslikni asoslashga harakat qilganligini ko'ramiz. Masalan, abbreviatsiya usulini so'z yasalishi usuli sifatida qaramaslik haqidagi fikrlari yaxshi asoslangan. Bu haqdagi

⁸⁰

Axojiev. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi, T., O'qituvchi, 2007 y.

munozara ham boshqa tadqiqotlarni talab qiladi. Biz shuni aytmoqchimizki, akademik A.Xojiev so'z yasash muammolari, jumladan, so'z yasash usullari borasida o'ziga xos tarzda mukammal fikrlar aytgan, o'z qarashlarini bayon qilgan. O'z qarashlariga - kontseptsiyasiga ega. Ushbu yirik olim ham, 80 yillarda kompozitsiya usuli asosiy usullardan biri ekanini tan olgan edi. Biroq til sistemasiga yangicha yondashuvlar, yangi kuzatishlar asosida olim o'z fikrini o'zgartirdi. «O'zbek tili so'z yasalishi tizimi» qo'llanmasida olim, kompozitsiya usulida so'z yasalishini alohida usul sifatida qaramaslik kerakligini ta'kidlab 3 punktdan iborat xulosa berdilar:

1. Turli yo'l (turli sabab, hodisa) tufayli leksemalarning yuzaga kelishi so'z yasash usuli bilan so'z hosil qilish hisoblanmaydi. Binobarin, ular so'z yasalishi tizimi ob'ektiga kirmaydi.
2. Tarkibida birdan ortiq lug'aviy ma'noli qismning borligi «qo'shma so'z»lik belgisi, kompozitsiya usuli bilan yasalganlik belgisi bo'lolmaydi. O'zbek tilida so'z yasashning kompozitsiya (so'z qo'shish) usuli yo'q.
3. O'zbek tilida *kam*, *xush*, *ham*, *qil* kabi yordamchi bilan so'z yasash hodisasi bor. Lekin buni kompozitsiya usuli bilan so'z yasash sifatida hisoblash, ular yordamida yasalgan so'zlarni esa «qo'shma so'z» deyish to'g'ri emas» (ko'rsatilgan ish 16-17-betlar) Albatta, hozirgi kungacha ham, hozir ham (Akad.A.Hojievning «O'zbek tilida qo'shma, juft va takroriy so'zlar» kitoblarida ham bor edi, (T., 1963 y.) qo'shma so'z deb atalib kelingan va otQsifat, sonQot, fe'lQot, taqlidiy *so'zQot*, *otQsifat*, *otQsifatdosh*, *otQot* tipida yasalgan qo'shma so'zlar (bular keltirilgan kitobda qayd etilgan 1963y.) «so'z yasalish usuli bilan hosil bo'lgan so'zlar hisoblanmaydi. Binobarin, ular so'z yasalishi tizimi ob'ektiga kirmaydi», «Tarkibida birdan ortiq lug'aviy ma'noli qismning borligi «qo'shma so'z»lik belgisi, kompozitsiya usuli bilan yasalganlik belgisi bo'la olmaydi» kabi fikrlarning to'g'ri-to'g'ri emasligi hali munozaralidir. Bularning har biri avvalo atroflicha asoslanishi kerak. Jumladan, *qo'shma so'zlar* deb atalib kelinayotgan birliklarning yangi lug'aviy birliklar ekanligini tan olmaslik mumkin emas, chunki mavjud bo'lib lug'atlarda, grammatikalarda ham qayd etilgan. Lekin ularni

qo'shma so'zlar deb atash kerakmi yoki soddalashish jarayoni sodir bo'lganligi va bir tushunchani ifodalovchi birlikka aylanganini hisobga olib *sodda so'zlar* deb atash kerakmi? Soddalashish jarayoni qanday sodir bo'lgan? Ikkita so'zning oddiy birikishi qo'shma so'zni - shunday lug'aviy birlikni yuzaga keltira oladimi? Kabi savollarga javob topishga ham harakatlar qilingan. A.G'ulomov ham bu borada fikr yuritib, so'z birikmalari turli xil o'zgarishlardan keyin - shu yo'sinda, birikmaligini yo'qotib bir tushunchani ifodalaydigan lug'aviy birlikka - qo'shma so'zga aylanishidir. Hatto, tan olingan affiksatsiya usulida so'z yasalishi ham birinchi ko'rinishdagi so'z yasalish usulining yanada soddalashishidan hosil bo'lganligini ta'qilaydi: «Tarixiy jihatdan qaraganimizda, affiksatsiya yo'li kompozitsiyadan tug'ilgan: o'zakQo'zak -o'zakQaffiks: affikslar aslida mustaqil so'zlardan kelib chiqqan: oshxona...; xalqobod, holbuki, baribir⁸¹ degan fikr bizga ma'lum. Yoki: prof.Yo.Tojiev o'zining «O'zbek tilida qo'shma so'zlarning yasalishiga doir maqolasida⁸² «Qo'shma so'zlar, haqiqatan ham, (mayli, o'zaklar, mayli, bosh morfemalar) ikki so'zning oddiy qo'shiluvidan yasalmaydi, ular, odatda, so'z birikmalarining fonetik, grammatik va semantik o'zgarishlari natijasida o'zaro yaxlitlashishidan, ular orasidagi sintaktik munosabatning yo'qolishidan, leksikalizatsiyalash asosida yuzaga keladi, bu kompozitsiya usuli tarzida faqat shartli belgilanishi mumkin. Qo'shma so'zning hosil bo'lishi oddiy so'z qo'shilishi usulida hosil bo'lmaydi», degan fikrni aytadi va buni asoslab beradi. Bundan faqat usulning nominigina aniqlash kerakligi oydinlashadi. Hamma qo'shma so'zlar shu taxlit so'z birikmalarining uch jihatdan o'zgarishi va soddalashishning yuzaga kelishi bilan hosil bo'ladi, ba'zi tarixan o'zgarib ketishlar hisobga olinmasa, yasama qo'shma so'zlarning barchasida ma'no ular tarkibidagi komponentlari ma'nolaridan tashkil topadi (xuddi affiksatsiyada akad. A.Hojiev aytganidek, yasovchi asos va yasovchi vositalar ma'nolari yasama so'z ma'nosini tashkil etgani kabi), ana shu komponentlar orqali uning yasalma ekanligi motivlanadi: *belning bog'i- belbog', tomning orqasi - tomorqa, erda o'sadigan yong'oq*

⁸¹ O'zbek tili grammatisasi. T.: 1975y. 24-25 betlar.

⁸² Tojiev Yo. O'zbek tilida qo'shma so'zlarning yasalishiga doirG'G' O'zMU ilmiy ishlari to'plami, «O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari», 2009 y.)

- *eryong'oq, osh uchun mo'ljallangan qovoq - oshqovoq; ko'zning oynasi - ko'zoynok, bilakning uzugi - bilakuzuk* va hokazolar. Qo'shma so'z tarkibida 2 ta o'zbek tiliga oid, hozir ajratib olsa bo'ladigan, mustaqil holda qo'llanib, ma'no anglatadigan birlikning mavjudligi ularning yasalishini motivlaydi. Ulardan biri bo'lmasa, yasalmalik o'z qimmatini yo'qotadi. Bu haqda keyingi bo'limda alohida to'xtalib o'tamiz.

Prof.Yo.Tojiev birikma tarkibida fonetik o'zgarish (tovush o'zgarishi yoki urg'uning sifatida bo'ladigan o'zgarish, ya'ni birikma tarkibidagi har bir so'zda o'ziga xos alohida urg'u bo'lsa, u qo'shma so'zga aylanganda, urg'ular birlamchi va ikkilamchi urg'u ko'rinishini olishi, odatda, keyingi so'zdagi urg'u birlamchi bo'lishi mumkin), grammatik o'zgarish - qaratqichli birikmalarda qaratqich shaklining yoki egalik shaklining tushib qolishi, har ikkalasining tushib qolishi (belbog' - har ikkalasi tushgan; so'z boshi - oldingisi tushgan - bunday misollar anchagina), sintaktik aloqaning, ya'ni qaratqich - qarashlishlik munosabatining yo'qolishi; sifatlovchili birikmalarda sifatlovchi - sifatlanmishlikning yo'qolishi; ega-kesim munosabatidagi birikmalarda ega-kesimlik munosabatining yo'qolishi: *qumbosdi, tuyachukdi, bo'ribosar, otchopar, kelin tushdi* (bular ham juda ko'p) ohangning o'zgarishi; semantik o'zgarish - ma'nolar qorishib, singishib ketishi, bir tushunchani ifodalash holiga kelishi (belning bog'i - ikki tushuncha; belbog' - bir tushuncha - kiyik-chorsu; ko'zning oynasi - ko'zoynak kabilar) kabi ana shu uch o'zgarish bo'lmasa, birikma qo'shma so'zga aylanmasligini ko'rsatadi (*suvQtuproq* - ular singishib, qorishib ketishidan bir tushuncha ifodalovchi *loy* so'zi vujudga kelgani kabi). Demak, qo'shma so'z tilda bor bo'lsa, uning mavjudligi tan olingan bo'lsa, u haqiqatan ham, tilda mavjud birliklar vositasida- shular asosida hosil bo'lgan bo'lsa, lug'atlarda qayd etilsa va lug'aviy birlik sanalsa, ko'rindiki, u - yangi so'z, aynan, yangi yasalgan, yangi hosil qilingan so'z - lug'aviy birlikdir. Albatta, u affiksatsiya usulidagi kabi yasalgan emas, uning yasalishi boshqa usulda, ya'ni so'z birikmasining yuqorida aytilgan uch o'zgarishi asosida birikmalikdan chiqishi, tarkibidagi komponentlarning bir-biriga singishishi usulida yasalgan. Unga affiksatsiya usulidagi yasalish holatini tatbiq etib bo'lmaydi.

Qo'shma so'zning motivlanishi ham boshqacha bo'ladi, tarkibiy qismlarining xususiyatlari ham boshqachadir. A.G'ulomov qo'shma so'zlarga ana shu jihatlaridan kelib chiqib, o'ziga xos yasalish usuli borligini hisobga olib yondashgan. Shunga ko'ra, bu usulni alohida usul sifatida belgilagan. Turkiy tilshunoslikning ming yillik tarixi davomida ham olimlar shu va shunga o'xhash yana ko'p jihatlarni e'tiborga olib bu usulda yangi birlik vujudga kelishini qayd etishgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, A.G'ulomovning XX asrning 70 yillarida so'z yasalishiga ham tarixan, ham zamonaviylik nuqtai nazaridan yondashgan holda o'zbek tilida so'z yasalishining 3 ta usulini ko'rsatishi hamda «ular ichida hozirgi kunda affiksatsiya va kompozitsiya usullari etakchilik qilishi, fonetik usul esa hozirgi kunda o'z faolligini deyarli yo'qotgan», degan fikri hamon o'z kuchini yo'qotgan emas. Aksincha, birinchidan, rivojlangan tilshunosliklarning barchasida hali hech kim kompozitsiya usulida so'z yasalishi mavjud ekanligini asosli tarzda inkor etmagan (uni *sintaktik, leksik-sintaktik, semantik-sintaktik* usullar tarzida nomlaganlar borligi ma'lum), rad eta olgan emas, ikkinchidan, hali turkiy tilshunoslikda, hatto, *opke* tipidagi birliklarni prefiksatsiya usulida so'z yasalishga kiritib, turkiy tillarda ham prefiksatsiya bor - prefikslar mavjuddir - deb izohlagan olimlar (P.Azimov, ba'zi hollarda A.P.Potseluevskiy⁸³) ham A.G'ulomov qayd etgan fonetik usulda so'z yasalishini asosli tarzda bekor qila olgan emaslar. Biroq bu usulning, haqiqatan ham, til tarixida mavjud bo'lganligini qo'llab-quvvatlovchilar, buni atroflicha o'rganishga da'vat etuvchilar, faktlarga asoslangan holda, bu usulni tan oluvchilar bor. Bu holat A.Fulomov tadqiqotlarining o'zbek tili faktlariga to'la asoslanganligi, chuqr tahlillar asosida xulosalanganligi, yashovchanligi, keyingi tilshunoslik taraqqiyoti uchun nazariy manba bo'lganligini yana bir bor tasdiqlaydi. A.G'ulomov «Fe'l» kitobida kompozitsiya usulining o'ziga xos jihatlarini asosli tarzda ko'rsatib bergenligidan tashqari, 1975 yilda bu masalaga yana alohida e'tibor qaratadi.

⁸³Azimov P. Prefikasatsiya v turkmaenskom yazo'ke. Ashxabad, 1947. Potseluevskiy A.P. Proisxojdenie v lichno'x i ukazatelno'x mestoimeniy. Ashxabad, 1947.

«O'zbek tili grammatikasi» kitobining «Qo'shma so'zlar» qismida (32-46-betlari) ular yasalishining asosiy xususiyatlarini, qo'shma so'z yasalishidagi qonuniyatlarni yaxshi ochib beradi va «So'z yasashning bu tipini (usuli ma'nosida - Sh.F.) ham o'zbek tilidagi aktiv yo'llardandir» degan asosli fikrni (33-bet) aytadiki, buni inkor etish unchalik oddiy emas.

1.2. So'z yasalishida motivlashish masalasi

So'z yasalishi tizimining keyningi eng murakkab va munozarali muammolaridan biri yasalganlikning motivlanganligi (motivlanish) masalasidir. Ma'lum bir so'zning, haqiqatan ham, yasama so'z - yasalma yoki tub so'z ekanligini oydinlashtirish masalasidir. O'zbek tilshunosligida so'z yasalishi tizimiga doir bu muhim masala tilshunos A.G'ulomov tomonidan XX asrning 40 yillarida dolzarb masala sifatida o'rtaqa tashlandi. Olimning *-ka*, *-dosh*, *-la* affikslariga bag'ishlangan ishlarida, shuningdek, «So'z yasalishida o'zakdag'i o'zgarishlar» (1947y.), «O'zbek tilida so'z yasash yo'llari» (1949y.), «O'zbek tili morfologiyasiga kirish» (1953y.) qo'llanmasida va keyinroq 1957 yilda F.Kamol tahririda nashr etilgan «Hozirgi zamon o'zbek tili» ilmiy grammatikasining «Morfologiyaga kirish» qismida⁸⁴ bu masalaga jiddiy muammo tarzida e'tibor qaratilganligi kuzatiladi.

Ushbu ilmiy grammatikaning «So'z sostavi» qismida A.G'ulomov «So'z yasalishi tilshunoslikning ayrim bir sohasi bo'lib, u bir tomoni bilan grammatikaga bog'lanadi (Masalan, affikslar orqali so'z yasash hodisasi morfologiya bilan aloqadordir), boshqa bir tomoni bilan leksikaga bog'lanadi (maslan, so'zning ma'nosidagi siljish orqali yangi so'z hosil bo'lishi - semantik so'z yasash hodisasi leksikologiya bilan aloqadordir» degan fikrni ilk bor asoslaydi.⁸⁵ Olim o'zbek tilida yasama so'zlar va so'zning shakllari o'zakka ma'lum tartibda, izchillik bilan affikslar qo'shish orqali hosil qilinishi, bunda o'zakning ko'pincha o'zgarmasligi,

⁸⁴Gulomov A. Ob affikse -ka. yullen AN UzSSR № 10. 1946.; Gulomov A. Ob suffikse -doshG'G'elek. Frunze. 1946, -31-34 betlar; Gulomov A. g'la affiksining ma'nolari haqidaG'G'UrSSN FA Byulleteni. T.: № 5-6.; Gulomov A. Ob izmenenii kornya v slovoobrazovaniG'G'Nauchnaya sessiya AN UzSSR. T.: 1947 y.; Gulomov A. O'zbek tilida so'z yasash yo'llariG'G'O'zSSR FA ilmiy to'plami. T.: 1949, 46-72 betlar; Gulomov A. O'zbek tili morfologiyasiga kirish. T.: O'zSSR FA nash. 1953; Hozirgi zamon o'zbek tiliG'G'F.Kamol tahririda. UzSSR FA nashri, 285-302 betlar. 1957 y.

⁸⁵O'zbek tili grammatikasi. T.: Fan, 1-kitob, 1975. 32-46 betlar.

shunday bo'lsa-da, ba'zan o'zaklarning ham o'zgarishi mumkinligi haqidagi fikrni ilgari suradi, uni asoslaydi: *o'roq-o'rog'i, o'g'il-o'g'li, sez-seskan* misollari tahlili beriladi. Olim o'zak tushunchasiga aniq izoh, beradi. Shuningdek, negiz tushunchasini ham izohlab, uning o'zakdan farqli tomonini ko'rsatadi. Olim o'zak haqida quyidagilarni aytadi: «O'zak so'zning asl ma'nosini anglatgan qismdir; qarindosh so'zlarning umumiyligini qismidir. Qarindosh so'zlar - bir o'zakdan urchib chiqqan, bir-biridan yasalgan so'zlar: *o'r:o'roq, o'rim, o'rishi; tuz, tuzli, tuzsiz, tuzlik* kabi. O'zak ma'nosini yo'qotmay turib bo'laklarga ajralmaydi. Bu qismning o'zak atalishi shu so'zdagi boshqa morfemalarga, affikslarga nisbatandir. Demak, o'zak bir necha morfemali so'zlardagina mavjuddir».¹ Olimning fikrlari to'g'ri idrok etilsa, o'zak haqidagi qarash o'zining to'g'ri ifodasini topgan. U qarindosh so'zlarning umumiyligini qismi va affikslarga nisbatan belgilanadi. Negiz esa, so'z yasalishi va shakl yasalishi uchun asos bo'lган qismdir. A.G'ułomovning boshqa izohlari mohiyati to'g'ri idrok etilsa, negiz tub va yasama xarakterida bo'lishi mumkin. O'zakda bunday xususiyat yo'q. A.G'ułomovning *o'zak, negiz* haqidagi fikrlarining tub mohiyati, ularning tildagi ana shunday birliklarni qayd etishi ham dunyo tilshunosligida tan olingan. Faqat ularga xos ayrim jihatlar izohidagi noaniqliklar keyinchalik boshqa tilshunoslardan oydinlashtirildi, izohlari to'ldirildi. Jumladan, o'zbek tilshunosligida A.G'ułomovning bu boradagi qarashlari davom ettirilgani kuzatiladi. Prof.Yo.Tojievning «O'zbek tili morfemikasi», nomli tadqiqot ishida *o'zak* - o'zak morfema tarzida, *affiksler* ergash morfemalar tarzida, *negiz* barcha o'ziga xos jihatlari bilan izohlab berilgan. Uning so'z yasalishi va shakl yasashga asos bo'lishi, shunga ko'ra, so'z yasalishi tahlili hamda so'zning morfologik tarkibi (morfem tarkibi emas) doirasida qayd etilishi asoslangan: *terimchi* so'zi tarkibida 1 ta negiz bor. Bu shu yasalmaning *terim* qismdir (uning o'zi ham yasama negizdir). Shu qism -*chi* affiksi qo'shilishi uchun yasovchi asos (negiz)dir: *terimQchi; terimni to'xtating* gapi tarkibidagi *terim* qismi esa, shakl yasalish asosidir. Agar terimchilar so'zi berilsa, *terimchi* qismi -*lar* affiksiga nisbatan shakl yasash asosidir, ya'ni yasama negizdir (bu gaplar o'z isbotini topib bo'lган). «So'z tub va yasama bo'ladi» degan fikrni ta'kidlagan olim

«So'zlarning tub va yasama sanalishi ularning hozirgi kunda qanday o'qilishiga qarab belgilanadi», - deya uni nazariy asoslaydi. XX asrning 90-yillaridan keyingi davrda so'z yasalishining sinxronik yoki diaxronik jihatdan yasalishi tayanishi haqidagi munozaralarning aniq echimini o'sha vaqtdayoq (50-yillarda) qat'iy asoslab beradi. Ba'zi so'zlar qadimda yasalgan, yasama so'z sanalgan bo'lsa ham, hozirgi kunda uning yasama ekanligi etimologik tahlil bilangina belgilanada, qismlari singishib, ajratib o'qilmaydigan holga kelib qolgan bo'lsa, bunday so'zlarni shu kun nuqtai nazaridan soddalashgan so'z - tub so'z tarzida baholash kerakligini ko'rsatib turadi: *yaxshi, ko'mir, o'tin, chaqir* kabi so'zlarni shunday birliklar qatoriga kiritadi. «Yasama so'zdagi ma'no biror vosita orqali anglashiladi» degan asosli fikr bilan o'z qarashlarini xulosalaydi. Bu XXI asrning emas, balki XX asrning 50 yillarida aytib, asoslangan fikrdir. Agar qismlar ajralmas holga kelib qolsa, soddalashish sodir bo'ladi, so'z tub so'z holiga keladi, degan fikr ham o'sha vaqtda aytilganligi bilan ahamiyatlidir. Olim soddalashishning mohiyatini quyidagicha yoritadi: «So'zning morfologik holatidagi bu tarixiy o'zgarish - bir necha qisqli so'zning ajralmas bir bo'lakka aylanishi - soddalanishi deb ataladi. So'zning tarkibida bo'ladigan fonetik o'zgarishlar soddalanishini yana ham kuchaytiradi: bunda so'zning morfemalarga ajralmaslik holati yana ham mustahkamlanadi: *tog'olcha* (qo'shma so'zlarda); *terskari - teskari, bu kun - bugun, sez-seskanmoq, sust-susaymoq* kabi». Ana shu holatdan kelib chiqib A.G'ulomov o'zakni hozirgi o'zak va tarixiy o'zak tarzida 2 turga ajratadi. So'z tarkibida o'zak borligi etimologik yondashuv asosida aniqlansa, bu aniqlangan o'zak trixiy o'zak nomi bilan yuritiladi. Yasalma so'zning haqiqatan ham, yasama ekanligi, ya'ni motivlanishi etimologik tahlil asosida amalga oshiriladi. Etimologik tahlilsiz esa, u tub so'z sifatida qaraladi - uning yasalma ekanligi motivlanmagan bo'ladi.

Yasalmaning motivlanishi masalasiga, A.G'ulomov, keyinroq, ya'ni 70 yillarda (XX asr) yanada jiddiyroq yondashadi. Avvalgi qarashlarini davom ettirib: «Har bir yasalmaning asosida boshqa so'z yotadi va bu yasalish ma'lum modelga ko'ra biror yo'l, usul bilan yuzaga kelgan bo'ladi. (Olim bu o'rinda *model* va *usul*

tushunchalarini farqlagan.). Demak, har bir yasalishda ikki elementning munosabati bor: yasashga asos bo'lgan so'z va yasalib chiqqan so'z (yasashga asos bo'lgan element mustaqil holda ayrim so'z, lekin yasalmaga asos bo'lgach - undan yangi so'z yasalgach - so'zning qismi: o'zak yoki negiz). Yasalmadagi bu ikki element tashqi va ichki tomonlardan o'zaro munosabatda bo'ladi».⁸⁶ Shu o'rinda ana shu munosabatning o'ziga xos xususiyatlari batafsil izohlab berilgan va ular yasama so'zning motivlanganligini to'la asoslaydi: Yasama so'zning ikki qismdan iborat bo'lish holati, ularning aloqadorligi, yasalmadagi ikki element (qism)ning ham semantik, ham tashqi (formal) jihatdan aloqadorligi, ana shu tomonlar yasalganlikning ko'rsatkichi bo'lish holatlari, mohiyat e'tibori jihatidan to'g'ri asoslab berilgan. Albatta, A.G'ulomov bu o'rinda *yasovi asos* termini o'rnida *yasashga asos bo'lgan so'z* terminini yoki uni, haqiqatan, terminlashtirib *o'zak, negiz, yasalishga asos bo'lgan element* ko'rinishlarini qo'llaydi. Buni quyidagilarda kuzatish mumkin: «o'roq yasalmasi o'z yasovchi so'ziga («o'r»ga) nisbatan ikki tomonlama murakkabdir» (13-bet); «falon so'z falon so'zdan yasalgan» (o'sha o'rinda); yasashga asos bo'lgan so'z va yasalib chiqqan so'z» «ot (o'zak-negiz)Qchi affiksi» (12-bet) kabi. Bu borada shuni aytish mumkinki, yasama so'z uchun yasovchi asos bo'lgan qismini prof.Sh.Rahmatullaev 70-yillarda *leksema yasash negizi* tarzida belgilab, uni leksik morfemaga (o'zakka) teng bo'ladi; *leksik morfema (o'zak), leksema, leksema yasash negizi* terminlari bilan ataydi va bu *negizning (mohiyat) yasama, ya'ni yasovchi asosQ yasovchi vosita - yasalma* ko'rinishida bo'lishini ham qayd etib o'tadi. Biroq bunda ham mohiyat o'zgargan emas («Grammatika, 253-bet). Shunga qaramay, yasalishning mohiyati hech o'zgargan emas. Chunki «yasalma so'z bilan yasovchi so'z o'zaro yasalmalik munosabati bilan bog'langan bo'ladi: bularning aloqasi so'z yasash munosabati sanaladi» tarzida chiqarilgan xulosa mohiyati o'zgarayotgani yo'q. Shuningdek, olimning «birinchi element asoslovchi (motivlovchi), ikkinchi element asoslanuvchi (motivlanuvchi), ikkala elementning orasidagi munosabat motivatsiya (motivlash, asoslash) munosabati sanaladi. Demak, «motivlangan»

⁸⁶O'zbek tili grammatikasi, T.: Fan. 1-kitob, 1975, 13-bet.

so'zi «yasalgan» degan ma'noni talqin qiladi. «Motivlovchi» esa, shunga asos bo'lgan, shuni yaratuvchi» degan ma'nodadir» (o'sha kitob, 14-bet) degan fikrlar o'z mohiyatiga ko'ra to'g'ri fikrlardir.

Faqat termin qo'llashdagi farq nazarda tutilmasa, olim qarashlari yasalmaning hozirgi kunda yasalgan ekanligini, ya'ni uni yasama so'z deb qarashni motivlash, asoslash mohiyati jihatidan XXI asrdagi eng yangi qarashlar tarzida baholanayotgan fikrlarning tub mohiyatini o'zida aks ettirgan va ulardan hech farq qilmaydi. Olim, haqiqatan ham, bu borada «Bu so'z qanday yasalgan?!, «U, haqiqatan ham, hozirgi kunda yasama so'z sifatida qaralishi mumkinmi?, «U qaysi vositalar asosida, qaysi usul bilan yasalgan?, «Yasalgan ekanligini qanday asoslash mumkin?» kabi ko'plab savollarni qo'ygan va ularning har biriga o'zining ilmiy asoslangan javobini bera olgan. Albatta, A.G'ulomovning termin qo'llashga nisbatan jiddiy e'tiborli bo'lmasligi masalasini kamchilik sifatida ko'rsatish mumkindir. Biroq avvalo XX asrning 70-yillari nuqtai nazaridan baholansa, bu unchalik katta xato emasga o'xshaydi. Ikkinchidan, olim «So'zning ma'nosi uning sostavidagi qismlarning semantik xususiyatlari bilan bog'liq» degan fikr hamma vaqt ham shu qismlarning ma'nosi yig'ilib (gap yasama so'z haqida boryapti - Sh.F.), o'sha so'zning ma'nosini hosil qiladi, shunga teng bo'ladi, degan mazmunni anglata bermaydi. Bunda ikki xil holat mavjud: 1.Yasalmaning ma'nosi ko'pincha, qismlarning ma'nosidan tug'iladi (*suvoq, suvoqchi, suvoqchilik* kabi).

Yasalmaning ma'nosi, ba'zan, qismlardan anglashilgan ma'nolarning yig'indisidan boshqacha bo'ladi. Masalan, *andavalamoq* (*andavaQla*) so'zining xas-po'shlash ma'nosi qismlarning asl ma'nosidan boshqa: bunda ideomatiklik bor, bu hodisa yasovchi so'zda yo'q)» tarzidagi fikrni aytgan («Grammatika», 14-bet). Bu fikr, albatta, yuzaki qaraganda to'g'ridek tuyuladi. Biroq so'zlarning (yasalmalar) tarixiy taraqqiyoti, ko'chma ma'noning keyin paydo bo'lganligi (*andavalamoq* so'zida) nuqtai nazaridan qaralsa, haqiqatga mos kelmaydi. Bu so'zdagi berilgan ma'no, bu - ma'no ko'chishi asosida hosil bo'lgan keyingi ma'no bo'lib, yuqoridagi fikrga aloqador emas, bu boshqa hodisa, boshqa holatdir. Xuddi shu kabi olim keltirgan *o'q ilon, it uzum, it qovun, qo'lqop, shakarqop, temirchi, ninachi*

(ezma ma'nosida «mayda» odam ma'nosida) so'zlarida ham ular taraqqiyoti hisobga olinishi zarur edi. Berilgan qo'shma so'zlarning hosil bo'lishida birikmaning qo'shma so'zga aylanish holati yasalmalikni asoslasa (yuqorida semantik, fonetik, grammatik o'zgarish asosida qo'shma so'z vujudga kelishi aytilgan), *temirchi* va *ninachi* so'zlarining keyingi ma'nosi ko'chim asosida shakllangan. Shunga ko'ra, ulardag'i yangi ma'no qismlarning anglatgan ma'nosi yig'indisidan boshqacha bo'ladi. Bu tamomila boshqacha izohlanishi lozim edi.

Xullas: yasama so'zning yasalgan ekanligini asoslashda unga sinxron aspektida yondashish lozimligi A.G'ulomov tomonidan XX asrning 50-yillaridyoq asoslangan bo'lib, ayrim o'rinnlari 70-yillarda qayta to'ldirildi, yangi qarashlar bilan boyitildi va ishonchli tarzda asoslandi.

Yasovchi asos va yasovchi vosita munosabati, ularning yasalma bilan munosabati kabi masalalarning to'g'ri hal etilishi so'zni yasalgan yoki yasalmagan (tub so'z) ekanligini asoslashning negizini tashkil etishi isbotlandi. O'zbek tilshunosligida bu boradagi ishlar, qarashlar Said Usmonov, Sh.Rahmatullaev, A.Hojiev, Yo.Tojievlarning ishlarida yanada takomillashtirildi, chuqurlashtirildi va davom ettirildi.

O'zbek tilshunosligiga ilk bor **soddalanish (oprahenie), motivlashish, motivlovchi, motivlanuvchi, motivatsiya, motivlangan, motivlanadi terminlarini so'z yasalishi (asosan)** tizimiga aloqador terminlar sifatida A.G'ulomov olib kirdi va bu bilan so'z yasalishiga doir umumiy tushunchalarning tub mohiyatini asosan to'g'ri ochib berdi.

1.3. So'z yasalishi tizimida ichki yasalish va tashqi yasalishga munosabat.

So'z yasalishiga aloqador eng murakkab va munozarali masalalar qatorida bu tizimdagi ichki yasalish va tashqi yasalish hamda so'z yasalishi bilan shakl yasalishi munosabati masalalaridir.

Affiksatsiya usulida so'z yasalishida qanday, asosan qaysi turkumga taalluqli hisoblanuvchi asosdan yangi so'z hosil bo'lishiga ko'ra, yasalish ichki yasalish va tashqi yasalish tarzida ikki turga ajratilganligi kuzatiladi. Bu bordagi asosiy fikr

A.G'ulomov tomonidan quyidagicha bayon qilingan: «Otlarda affikslar orqali so'z yasash ayrim bir xususiyatga ega: bunda boshqa turkumdagi so'zlardan yasash (tashqi yasalish) ham, otning o'zidan yasash (ot turkumiga oid yasovchi asosdan deyilmoqchi - Sh.F.) - ichki yasalish ham bor (otdan boshqa turkumdagi so'zlar, odatda, tashqi yasalish xususiyatiga ega). Bunda: avval tashqi yasovchi, keyin ichki yasovchi qo'shiladi suvoqchi, kiyimlik kabi» («Grammtika», 104-bet).⁸⁷ Ichki yasalish va tashqi yasalish munosabatlari hamda ularga o'zbek olimlarining qarashlari masalasi haqida gap borar ekan, yuqoridagi fikr tahlili doirasida fikrlar bayon qilishga harakat qilamiz. Gapni yuqoridagi fikrga, aniqrog'i o'zining oxirgi qismi mohiyatiga e'tibor berishdan boshlaymiz: «Otdan boshqa turkumdagi so'zlar, odatda, tashqi yasalish xususiyatiga ega» deyilgan fikr to'g'rimi va bu boradagi fikr ilgari ham shu taxlitda bayon etilganmi - o'z tasdig'iga ega bo'lganmi? Masalasiga to'xtalamiz. Avval shu grammatikaning o'zida bu fikr o'z tasdig'ini topgan-topmaganligiga e'tibor qarataylik. Shu grammatikaning fe'l yasalish qismida, aniqrog'i, affiksatsiya usulida fe'l yasalishi qismida, o'qiyimiz: «Affiksatsiya usuli bilan o'zbek tilida fe'l bo'lмаган со'злардагина fe'l yasaladi: ish-ishla, kuch-kuchay kabi» (367-6.). Ko'rdikki, fikr qat'iy, o'rinali bo'lib, bu qism akad.A.Xojiev tomonidan yozilgan. Endi sifat yasalishi borasidagi fikrni keltiramiz (M.Sodiqova fikri): «Affikslar vositasida turli so'z turkumlaridan (ot, sifat, olmoshdan, fe'ldan, taqlidiy-tasviriy so'zlardan) sifat yasaladi»(272). To'g'ri, bu o'rinda sifatning eng ko'p miqdorda otdan va fe'ldan yasalishi alohida ta'kidlangan. Shunga qaramay, birinchi, asosiy fikrni qisman inkor etadi. Ya'ni sifatlarda (affiksatsiyada) ichki yasalish mavjudligi tan olinadi. Grammatikaning «Ravish yasalishi» qismida yangi ravishlarning ravish turkumiga oid negizlardan ham yasalishi mumkinligi qayd etilgani kuzatiladi: «-cha affiksi ot, sifat, olmosh, sifatdosh va ravishlarga qo'shilib ravish yasaydi» (529-bet) deyilib, asosan, *yashirincha* so'zi misol tariqasida beriladi. Bunda ham aytilgan fikrni qisman rad etish kuzatiladi. Keltirilgan dalillar XX asrning 70-yillariga taalluqdir. Endi, tarixga murojaat qilib ko'ramiz.

⁸⁷O'zbek tili grammatikasi. T.: Fan. 1-kitob, 1975, 104-bet.

S.Mutalibov «XI asr yozma yodgorliklarida fe'l kategoriyasi» kitobida: «Affiksatsiya yo'li bilan yasash ikki ko'rinishga ega: a)fe'lidan boshqa so'zlarga turli qo'shimchalar qo'shish yo'li...; b)fe'l o'zagiga qo'shimalar qo'shib, turli fe'l darajalari yasash yo'li (22-bet).⁸⁸ To'g'ri, olim «u davr tilida buyruq fe'llar affiksatsiya va kompozitsiya yo'li bilan yasalar edi» degan fikrni aytgan. Biroq, baribir, gap yangi fe'llarning yasalishi - fe'l yasalishi haqida borgan. Shunday bo'lsa-da, olim ichki yasalishga keng to'xtalib o'tirmaydi: *kiriki, chiniqti* tarzidagi misollarni «Devoni lug'atit turk» (M.Qoshg'ariy)dan keltirish bilan cheklanadi. Bularda tub ma'nodagi yangi fe'l yasalishi yo'qligiga e'tibor qaratib o'tirmaydi.

Prof. A.G'ulomov o'zining 1954 yilda nashr etgan «Fe'l» kitobida quyidagi fikrni bildiradi: «Yasalma fe'llar affikslar orqali tug'iladi (affiksatsiya). Bunday yasalish, o'zining qaysi so'z turkumiga xosligiga qarab, ikki to'daga bo'linadi: 1)fe'l o'zaklaridan fe'l yasash (ichki yasalish), 2)fe'l bo'lмаган so'zlardan fe'l yasash» (o'zaklar, so'zlar terminlari so'z yasash asosi termini mohiyatini bergen - o'shaning o'rnida qo'llangan - Sh.F.).

Shu tarzda olim «Fe'lidan fe'l yasash» sarlavhasini qo'yib, fe'l yasash orqali: «Harakat protsessining ob'ektiv xarakteristikasi ifodalanishi (vid kategoriyasi); harakatning takrorlanishi, harakat sub'ekta va ob'ekti o'rtasidagi munosabat kabilar ifodalanishi»ni qayd etadi.⁸⁹ Ya'ni shu taxlit fe'llarda ichki yasalish borligini tan oladi. Shunga qaramay, bunda yangi fe'l yasalganligini aniq qayd etmaydi, yasalishni vid bilan bog'laydi. Olim keyingi davr qarashlarida qat'iy tarzda affiksatsiya usulida fe'l asoslardan yangi fe'llar yasalmasligini tan oladi. Yangi fe'lning fe'l negizlardan hosil qilinmasligini qayta-qayta ta'kidlaydi.

Tilshunos Z.Ma'rufov o'zining «So'z sostavi, «ot va sifat» kitobida otlarning ichki yasalish xarakteriga ega ekanligini tan olgani holda, sifatlarning asosan ot va fe'llardan yasalishini qayd etadi (ichki yasalishni tan olmaydi). Tilshunos Yo.Tojievning 1981 yili nashr etilgan «Ega ekanlik va ega emaslik ma'nolarini ifodalovchi affikslar sinonimiyasi» kitobida ham sifatlarning asosan ot va fe'llardan yasalishi qayd etiladi. Olim, umuman, so'z yasalishi tizimida ichki

⁸⁸Mutallibov S. «XX asr yozma yodgorliklarida fe'l kategoriyasi», -T.: 1955, 22-bet.

⁸⁹G'ulomov A. Fe'l. -T.: 1954. 68-bet.

yasalish hodisasi borligini inkor etishga harakat qiladi. Olimning «O’zbek tilida shaxs otlari yasovchi affikslar sinonimiyasi», «Fe’l yasovchi affikslar sinonimiyasi»,⁹⁰ «Fe’llarning yasalishi haqida ba’zi mulohazalar» kabi ishlarda bu masalaga jiddiy munosabat bildirilganligi kuzatiladi. Ushbu ishlarda Yo.Tojiev *bur-bura, sudra-sudrakla, quv-quvla, tep-tepkila, cho ’z-cho ’zg’ila, tit-titkipa, qo ’z-qo ’zi-qo ’zg ’a, sur-surka, tom-tomchila, bosinqira* kabi ko’p so’zlar tahlilini keltirish orqali so’zlarda ichki yasalish yo’qligi, bunda yangi so’zlar (fe’l) yasalmasligini asosli tarzda inkor etgan. Shaxs otlaridagi ichki yasalishning ham shartli ekanligini, umuman, turkiy tillarda affiksatsiyada ichki yasalish, faqat sof sinxron yondashuvda, shartli tarzda mavjud bo’lib qolganligini, tan olinishi mumkinligini asoslaydi. Akademik A.Hojiev ot yasalishi baxsida shaxs otlarining hamda ot asoslardan yasalishini, juda kam miqdorda o’rin-joy otlarining ham ot asoslardan yasalishini qayd etib o’tadi va bu turkum doirasida ichki yasalish bor ekanligiga e’tibor qaratadi.⁹¹ Olim sifatlarning asosan ot asoslardan va qisman fe’l asoslardan yasalishini qayd etadi (51 -betdan). Demak, sifat yasalishida ichki yasalish yo’q ekanligi ma’lum bo’ladi.

Ravish yasalishida ayrim affikslar (asosan, -cha) ishtirok etishini nazarda tutsa-da, umuman, ravish yasalishi ma’lum bir tizimni tashkil etmasligini A.Hojiev, haqiqatan ham, to’g’ri baholaydi. Prof. A.G’ulomovning ravish va sifat yasalishiga doir qarashlari alohida ilmiy ishlarda qayd etilgan emas. Akademik A.Hojievning «O’zbek tili so’z yasalishi tizimi» yangi qo’llanmasida son, olmosh va ravish turkumlari doirasida so’z yasalish tizimi amal qilmasligini ko’rsatilgan. (61-bet). Bu fikr, olmosh turkumlari borasida ishonchli asoslab berilgan. Ba’zi ishlarda olmoshlarda so’z yasalish qayd etilsa ham bu fikrga qo’shilib bo’lmaydi⁹².

Yuqoridagi qisqacha tahlildan ko’rinadiki: a) hozirgi o’zbek tili so’z yasalishi tizimida ichki yasalish asosan ot turkumiga oid yasama so’zlar doirasida mavjud bo’lib, u ham shaxs otlari va o’rin-joy otlari yasalishi doirasida shartli ravishda tan olinadi. Chunki ana shu shaxs otlari hamda o’rin-joy otlarining

⁹⁰Tojiev Yo. Ega ekanlik, ega emaslik ma’nolarini ifoadalovi affikslar sinonimiyasi, T., Universitet. 1981 y.

⁹¹Xojiev A. O’zbek tili so’z yasalishi. T., 1989, 35-49-betlar.

⁹²Hojiev A. XI-XIX asrlar o’zbek tili morfologiysi, T., Fan, 1990, 156-bet.

barchasi, aslida sifatning otlashuvi natijasi sifatida, sifatlanishning ellipsisiga uchrashidan vujudga kelganligi asoslab berilgan. Bu holat - *chi* affiksining aslida sifatdosh yasovchi ekanligini qayd etgan ayrim ishlarda ham tan olinadi.⁹³ b) boshqa so'z turkumlari doirasida, jumladan, fe'l va ravish, sifat yasalishlari doirasida ham kuzatilmaydi. XX asrning 60-yillariga qadar ichki yasalish keng tarqalganligiga qaramay, buni prof.A.G'ulomov ham ta'kidlagan bo'lsa-da, hozir bu masalaga yondashishda deyarli bir xillikka erishilgan.

O'zbek tilida fe'lidan (fe'l asoslardan) fe'l yasalmasligi, hatto, -la affiksi ham fe'l asoslardan harakatning tarzini ifodalovchi fe'l shakllarinigina hosil qilishi ayrim ishlarda o'z tasdiqini topdi, tasdiqladi.⁹⁴ Ko'rindiki, A.Fulomov, 70-yillarga kelib bu borada o'z qat'iy fikrini aytgan. Ya'ni «Affiksatsiya usuli bilan o'zbek tilida fe'l bo'limgan so'zlardangina fe'l yasaladi» degan fikr to'g'ri ekanligiga qat'iy ishongan va akademik A.Hojiev qarashini tasdiqlagan.

O'zbek tilida so'z yasalishi va shakl yasalishi asosga affiks qo'shib hosil qilinishi jihatidan bir-biriga o'xshasa ham, so'z yasalishida yasovchi affikslar ishtirok etishi va shunga ko'ra, yangi lug'aviy ma'noli birliklar (so'zlar yoki leksemalar) hosil bo'lsa, shakl yasalishida shakl hosil qiluvchi, ya'ni grammatik ma'no ifodalovchi affikslar ishtirok etishi va shunga ko'ra yangi lug'aviy ma'noli so'z yasalmasligi ularni bir-biridan tubdan farqli tizim ekanini ko'rsatadi. Fe'lidan fe'l yasalishi shakl yasalishi tizimi doirasiga kiradi. Uni so'z yasalishi tizimida tekshirib bo'lmaydi.

Shunday qilib, A.Hojiev tomonidan XX asrning 50-yillarida «fe'llarda ichki yasalish mavjud» degan tartibda qo'yilgan masala 70- yillarga kelib o'z echimini topdi, deyish mumkin. Shaxs otlari va ayrim o'rinn-joy otlari yasalishidagi ichki yasalish masalasiga ma'lum darajada prof.Yo.Tojiev tomonidan e'tibor qaratilib, bu holatning ham shartlilik xarakteriga ega ekanligi ta'kidlanayotganligiga qaramay, mazkur masala o'zining qat'iy echimini topgan deyish qiyin. Bu yana

⁹³ Abduraxmonov G., Shukurov Sh., O'zbek tilining tarixiy grammatisasi, T., 1973.

⁹⁴ Sharipov F. O'zbek tilida xarakat tarzining sintetik ifodalanishi. Nomzodlik dissertatsiyasi.T., 2009y.,

alohida tadqiqotlarni talab qiladi.

2-BOB. PROF.A.G'ULOMOVNING MORFEMIKA VA MORFONOLOGIYA BO'YICHA QARASHLARI

2.1. Prof.A.G'ulomovning affikslar tasnifi va so'z yasovchi affikslarning o'ziga xos xususiyatlari borasidagi qarashlarining rivojlantirilishi.

A.G'ulomov so'zni morfologik tarkibiga ko'ra baholar ekan, ko'pgina so'zlarning ikki yoki undan ortiq morfemadan iborat bo'lishini qayd etadi. Olim «So'zning o'zagi asosiy morfema sanaladi, boshqalari - affikslar - ergash morfema sanaladi. Demak, so'zda ikki xil morfema bo'ladi: o'zak morfema (asosiy morfema) va affiksal morfema (ergash morfema). Affikslar mustaqil qo'llanmaydigan, o'zakka qo'shilib, har xil ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladigan elementlardir»⁹⁵ degan fikrni bayon qiladi. Bu fikr olimning «O'zbek tili morfologiyasiga kirish»,⁹⁶ qo'llanmasida ham qayd etilgan.

A.G'ulomov 1957 yilda nashr etilgan ilmiy grammatikada affikslarni ma'no va vazifalariga ko'ra uch turga ajratadi: so'z yasovchilar, forma yasovchilar va so'z o'zgartiruvchilar (o'sha grammatika, 291-bet). Ularni, albatta, o'ziga xos tarzda izohlab, har birining nima uchun shu guruhni tashkil etishini asoslashga harakat qiladi. Ma'lumki, bu tasnifga qadar Zokir Ma'rufov, 1956 yilda nashr etgan «So'z sostavi, ot va sifat»⁹⁷ qo'llanmasida «Affikslar mustaqil holda qo'llanmaydigan, faqat o'zakka qo'shilib, yangi leksik ma'no beradigan yoki gapda so'zlarning o'zaro bog'lanishini ta'minlaydigan so'z qismidir», degan izohdan keyin ularni ikki turga ajratadi: So'z o'zgartuvchi affikslar; so'z yasovi affikslar (o'sha kitob, 5-bet). A.G'ulomov o'zining «O'zbek tilida tarixiy so'z yasalish masalalari» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida affikslarni turli jihatlardan tasniflaydi. Hatto, fonetik tuzilishi jihatidan ham xarakterlaydi, tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab affikslarga ajratib, so'ng «so'z yasovchi hamda so'z o'zgartiruvi affikslarni farqlash o'ziga xos qiyiniliklarga egadir»⁹⁸ degan fikrni ham ta'kidlaydi. Quyiroqda, olim, aynan, affikslarni so'z yasovchilar

⁹⁵G'ulomov A. Hozirgi zamon o'zbek tili, T., 1975 y. 287-bet.

⁹⁶G'ulomov A. O'zbek tili morfologiyasiga kirish, T., Fan, 1953.

⁹⁷Ma'rufov 3. So'z sostavi, ot va sifat. T.: 1956, 5-bet.

⁹⁸G'ulomov A. O'zbek tilida tarixiy so'z yasalish masalalari. Fil.fan.dok. ART.: 1955. 13-bet.

va so'z o'zgartuvilarga ajratish o'zining semantik va formal asoslariga ega ekanligini aytib, «agar biz bu tasnifdan qaytadigan bo'lsak, biz ularning sifat jihatdan har xil grammatik formatlar ekanligini farqlay olmas edik» degan fikrni ilgari suradi.⁹⁹

A.G'ulomov bu fikrlari va tasniflarining N.T.Sauranbaev va V.V.Vinogradov ishlaridagi qarashlarga asoslanganligini ko'rsatib o'tadi.¹⁰⁰ O'zbek tilshunosligida affikslarga har tomonlama mukammal yondashuv, uni turli jihatlardan tasniflash, baholash, barcha xususiyatlarini yoritish bo'yicha jiddiy tadqiqotlar A.G'ulomovga tegishli ekanligi ma'lum. Bu borada yana shuni aytish mumkinki, olim alohida olingan bir affiksning kelib chiqishi, boshqa barcha xususiyatlari, nutqda qo'llanish imkoniyatlarini mumkin qadar to'la ochib berish bilan o'zbek tilshunosligida **substantsional tilshunoslikka** asos soldi. Uning -ka, -la, -mon, -dosh, -lik kabi affikslar bo'yicha olib borgan tadqiqotlari fikrimizni to'la tasdiqlaydi. Ammo keyingi paytlarda ayrim tadqiqotlarda XX asrning oxiri, tilshunosligida substantsional tilshunoslik XXI asrning boshlarida shakllana boshladi, unga asos solinyapti tarzidagi xulosalar bilan to'qnashamiz. Yana bir qator ishlarda ham substantsional tilshunoslik, bu til birliklari imkoniyatlarining o'rganilishi bilan shug'ullanuvchi tilshunoslik ekani qayd etila boshlanganini ham uchratdik. Agar bu tilshunoslik yo'nalihi, haqiqatan ham, til birliklari imkoniyatlarining nutqda namoyon bo'lishini o'rganishdan iborat bo'lsa, XX asrning 40-yillaridan boshlab u yoki bu affiksning nutqda qo'llanish imkoniyatlarini, barcha xususiyatlarini ochib berish, nutqda biror o'zgarishga uchrasa, shu o'zgarish holatida ishlatish imkoniyati bor bo'lsa, u nima maqsadda ishlatilgan, qaysi ehtiyoj bilan qo'llangan, nima uchun xizmat qilgan qaysi imkoniyati bilan namoyon bo'lган? Kabi ko'plab savollarga javob berish tarzida bajarilgan -dosh, -la, -lik va boshqa affikslar haqidagi tadqiqotlar, «affiksatsiya davrida sodir bo'ladigan o'zgarishlar» tarzidagi izlanishlar shu yo'nalihsining boshlanganligi, unga asos solinganligi bo'lmaydimi? Bizningcha, aynan ana shu

⁹⁹Ko'rsatilgan AR. 13-bet.

¹⁰⁰Sauranbaev H.T. Semantika i funksii deeprichastiy v Kazaxskom yazo'ke, Alma-Ata, 1944, 14-bet, V.V.Vinogradov. Slovoobrazovanie v ego otnoshenii k grammatike i leksikologii (sb. Voproso' teorii i istorii yazo'ka. M., 1952.

kabi tadqiqotlar bu yo'nalishning asosini tashkil etadi. Shu tarzdagi tadqiqotlar boshlanishi uchun ham nazariy, ham metodik manba bo'lib xizmat qiladi. Demak, A.G'ulomov tomonidan «affiks» deb nomlanuvchi birlikning barcha xususiyatlari: fonetik tuzilishi (bir fonemaga tenglikdan tortib *-lashtirish*, *-garchilik* tarzidagi ko'p fonemalilik, murakkablik holatigacha), qanday vazifa bajarishi, qo'shilish o'rni, ma'nosи, uslubiy xoslanishi, yasovchi asosga munosabati, boshqa affikslarga shakliy va ma'noviy munosabati, qo'sh yoki ketma-ket qo'llanishi, ishlatilish darajasi, o'qilishi-o'qilmasligi, vazifa bajarishdagi faol-faolmasligi, ko'p ma'noligigi, polifunktzionalligi, urg'u olish - olmasligi, variantlashuvi, o'zak tuzilishiga ta'sir etish - etmasligi kabi yana boshqa ko'p jihatlari - hech biri e'titbordan chetda qolmay, hatto badiiy matnda tasviriy vosita sifatida vazifa bajarishi-yu so'zlarni bog'lashdagi xizmati, boshqa tildan o'zlashishi - o'zlashmasligi, o'zlashganlikning belgisi kabi xususiyatlariga qadar o'rganilgan bo'lsa, aynan, ana shu tarzdagi tadqiqotlarga tilshunoslikning istiqbolini ko'rsatib beradi, yangi taraqqiyot uchun yo'l ochadi. Ta'kidlaganimizdek, A.G'ulomov, hatto, affikslardagi polisemiya, sinonimiya, omonimiya, vazifadoshlik kabi hodisalarga ham jiddiy munosabatda bo'ladi, bu hodisalar mohiyatini ochib berishga harakat qiladi. Ana shu hodisalarni o'rganishni o'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari tarzida belgilaydi.

Olim affikslar tasnifi masalasiga ham qayta-qayta murojaat qiladi, turkiy va rus tilshunosligidagi tasniflarga ham o'zicha yondashib ko'radi. Biroq tasnifni, baribir, o'zbek tili materiallarini to'la o'rganish asosida bajarishni maqsad qilib qo'yadi.

Tilshunoslikda affikslar tasnifi masalasi, haqiqatan ham, ancha murakkab bo'lib, rus tilshunosligida, 60-yillarda ularni so'z yasovchilar, forma yasovchilar va so'zshakl yasovchilarga ajratiladi.¹⁰¹

1980 yili nashr etilgan «Grammatika russkogo yazo'ka» kitobida¹⁰² affikslar so'z o'zgartiruvchilar va so'z yasovchilar tarzida ikki guruhga ajratilgan. Demak,

¹⁰¹Sovremenno'y russkiy yazo'k, MGU nashri, 1962, 263-bet.

¹⁰²Grammatika russkogo yazo'ka, M., Nauka, 1980, 183 §.

rus tilshunosligida bu morfemalar ma’no va vazifasiga ko’ra ba’zan 3 turga, ba’zan 2 turga ajratiladi. So’nggi tadqiqotlardagi so’z o’zgartiruvchilar va so’z yasovchilar tarzida tasniflash ko’pchilikka ma’qul bo’lganligi kuzatiladi. Affikslarni asosning oldidan yoki ketidan qo’llanishiga, mahsuldor-mahsulsizligiga, o’z va o’zlashganligi, sodda yoki murakkabligi (tuzilishi)ga, qanday asoslardan, qanday ma’noli so’zlar yasashi, qaysi turkumga oid so’zlar yasashi kabi ko’p jihatlardan tasnif qilish ham kuzatiladi. Masalan, rus tilshunosligidagi affikslarning asosga qo’shilishi o’ziga xos bo’lgani sababli, ularda prefikslar, suffikslar tarzida tasniflash ham mavjud. Shu tufayli, turkiy tilshunoslikda affikslar tasnifida ularning asosdan oldin yoki keyin qo’shilishi bo’yicha tasnif faqat o’zlashgan (fors-tojik tilidan) affikslar nazarda tutilgan holatlarda hisobga olinadi.

Kuzatishlar shuni ko’rsatadiki, turkiyshunoslikda affikslar turkiy tillarga xos xususiyatlardan kelib chiqqan holda tasnif etilgan. Jumladan, qoraqalpoq tilida ular uch guruhga ajratilgani ma’lum: a)so’zning semantik kategoriyasini ifodalovchi so’z yasovchi formalar; b)so’zning funksional kategoriyasini ifodalovchi so’z yasovchi formalar; v)gapda so’zlarning munosabatini ifodalovchi so’z o’zgartiruvchi formalar kabi.¹⁰³

Qozoq tilshunosligida ham affikslar, asosan, so’z yasovchilar va so’z o’zgartiruvchilar tarzida qayd etilganini yuqorida aytib o’tdik. Xakas tilshunosligida shu tilga oid affikslar bajaradigan vazifalariga ko’ra uch guruhga ajratilgan: So’z yasovchilar, forma yasovchilar va so’z o’zgartiruvchilar. Bu kitobda so’z yasovchilar yordamida yangi leksik ma’noli so’zlar yasalishi (bir so’zdan boshqa bir so’z yasaladi): shakl yasovchilar so’zning leksik ma’nosini o’zgartirmasligi, qisman lug’aviy ma’noga ta’sir etib, grammatik kategoriyalarni hosil qilishligi (ko’plik shakli, erkalash-kichraytirish shakllari, sifat darajalari shakllari, son turlarini hosil qiluvchi affikslar kiritilgan); so’z o’zgartiruvchi affikslarga so’zlar o’rtasidagi aloqalarni ta’minlovchi affikslar kiritilishi (kelishik va shaxs qo’shimchalari) aytildi (49-bet). Shuningdek, affikslar mahsuldor va

¹⁰³Baskakov N.A.Karakalpaksiy yazo’k. M., 1952, 154.

mahsulsiz affikslar tarzida ham tasniflanadi.

Ozarbayjon tilshunosligida affikslar asosan so'z yasovchilar va so'z o'zgartiruvchilar tarzida tasniflanadi.¹ Maqsad barcha tillar bo'yicha affikslarning tasnifini amalga oshirishdan uzoq bo'lganligi sababli, tilshunosliklarda affikslar tasnifi to'la tarzda amalga oshirilganligi masalasini bat afsil ko'rib chiqmadik. Ko'rib chiqilgan adabiyotlarda affikslar ma'nosi va vazifasiga ko'ra ba'zan ikki turga: a) so'z yasovchilar, so'z o'zgartiruvchilar ko'rinishida yoki so'z yasovchilar, shakl yasovchilar (so'z o'zgartiruvchilar va so'z yasovchilar tartibida belgilash ham mavjud), ba'zan uch turga (so'z yasovchilar, forma yasovchilar, so'z o'zgartiruvchilar) ajratilgan. Rus tilshunosligida yaratilgan undan ortiq yirik grammatikalar, «Hozirgi rus tili», «Rus tili grammatikasi», «Rus tili so'z yasalishining dolzARB masalalari» ilmiy to'plamlardagi affikslar tasnifiga aloqador fikrlar kuzatilganida ham, yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu birliklarning o'ziga xos ko'p jihatlarini yoritish bilan birga, yoki yoritishdan oldin, avvalo, ularning ma'no va vazifasiga ko'ra tasnifiga alohida e'tibor berilganligi ma'lum bo'ldi. Ayniqsa, hamma tasniflarda yakdillik bilan so'z yasovchi affikslar ajratilgan ekan, ana shu tip affikslarning barcha xususiyatlarini yoritishga e'tibor berilgan. 70-yillarda yaratilgan grammatikaning salmoqli qismi har bir affiksni qayd etish, uning imkoniyatlarini olib berish masalasiga bag'ishlangan. Shu bilan birga, avvalo ana shu xususiyatlarni belgilash natijasida tasnif to'g'ri amalga oshirishga erishilgan, deyish mumkin.

Turkiy tilshunoslikda ish asosan shu tarzda olib borilgan. Affikslarning ro'yxatlari alohida ma'lumotnomalarda (I.A.Kissen), lug'atlar so'ngida berilgan grammatik ocherklarda qayd etilgan. Ularda bu affikslarning muhim jihatlari o'z ifodasini topgan, o'ziga xos tasniflari ham berilgan.

Tilshunoslikda hatto bitta olimning o'zi affikslarni ba'zan ikki turga, ba'zan uch turga ajratganligi kuzatiladi. Jumladan, yuqorida qayd etganimiz A.G'ulomov tasniflarida ham shu holat mavjud. Olim hatto 50-yillarning o'zidayoq affikslarni avval 3 turga ajratgan bo'lsa, keyinroq (doktorlik ishida) ikki turini qayd etib o'tgan. 70-yillarga kelib A.G'ulomov, affikslarni yana 3 turga ajratgan holda qayd

etadi («Grammatika», 1975, 82-bet). Shu o'rinda so'z yasovchilar, forma yasovchilar va so'z o'zgartiruvchilarning o'ziga xos barcha xususiyatlarini yoritib berishga harakat qiladi.

A.G'ulomovning ana shu xususiyatlarni to'g'ri qayd etganligidan kelib chiqib, tilshunos Yo.Tojiev affikslarni bir asosga ko'ra tasniflash hodisa mohiyatini ochishda asosiy qonuniyat hisoblanishini ham nazarda tutib, yangi so'z yasay olish yoki yasay olmasligiga ko'ra, avvalo, faqat 2 turga ajratish maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi. Shu jihatdan, ularni «So'z yasovchilar» va unga shartli zidlangan «so'z yasamovchilar»ga ajratish lozimligini aytadi.¹⁰⁴ (Bir olimning o'zi affikslarni ba'zan 2 turga, ba'zan 3 turga ajratgan holati Rus tilshunosligida ham kuzatiladi. Jumladan, O.P.Sunikda shunday holat bor.¹⁰⁵)

Ishning davomida so'z yasovchilarning o'zini ham, so'z yasamaydiganlarning o'zini ham (ularni yo «shakl hosil qiluvchilar», yoki «so'z o'zgartiruvchilar» tarzida atash mumkinligini ham aytib o'tadi) ichki tasniflashni izchil davom ettirish mumkinligini ma'qullaydi. Masalan, «shakl hosil qiluvchilar»ni (olim shu terminni ma'qul ko'radi) «sof grammatik ma'no ifodalovchilar» (ular sintaktik munosabat ifodalamaydi) va «sintaktik munosabat ifodalovchilar» tarzida ajratish lozimligini ko'rsatadi. Olim shu jihatdan qarab fe'l nisbat shakllarini ifodalovchi affikslarni ham sintaktik munosabat ifodalovchilar qatoriga kiritish lozimligini ta'kidlaydi. Shu tarzda sintaktik munosabat ifodalamaydigan affikslarni, ot shakllarini, fe'l shakllarini, son, sifat, olmosh shakllarini hosil qiluvchilarga; sintaktik munosabat ifodlaydigan affikslarni turlovchilar va tuslovchilarga ajratib borishni tavsiya etadi. Bunda olim, professor A.G'ulomovning o'z ma'ruzalarida affikslarni avval 2 turga ajratib olib, keyin ularni ichki tasniflash maqsadga muvofiq bo'lishini ko'p marta ta'kidlaganliklariga ishora qiladi. Demak, olim ham aslida, mohiyatan, yangi so'z yasay olish - yasay olmasligiga ko'ra tasniflash, tasniflash qonuniyatiga mos kelishini ma'qullaganini ko'ramiz. Shuni aytish kerakki, Yo.Tojiev ta'kidlaganidek, affikslarni to'g'ridan to'g'ri 3 turga ajratishda tasniflash qonuniyati (tamoyili)buzilgan bo'ladi. Ularni

¹⁰⁴Yo.Tojiev. O'zbek tili morfemikasi, T, 1992y, 6-40 betlar.

¹⁰⁵O.P.Sunik. O morfologicheskem sostave slov.337-339 str.

so'z yasay olish - yasay olmasligiga ko'ra alohida (yasay oluvchilar - yasay olmaydiganlar), shu qonuniyat asosida tasniflash; so'zlarni bir-biriga bog'lay olish - bog'lay olmaslik xususiyatlariga ko'ra alohida (bog'lashga xizmat qiladi, qilmaydi) tasniflash; qanday ma'no ifodalashiga ko'ra (yangi leksik ma'no hosil qiladi - grammatik ma'no ifodalaydi) alohida tasniflash ularni turlarga ajratish qonuniyatlariga mos keladi. Affikslar shu davrga qadar ularning tasnifi mukammallik kasb etmaydi. Demak, affikslarni ma'lum bir qat'iy qonuniyatga amal qilgan holda, shu qonuniyat asosida, har vaqt 2 guruhga ajratib tasniflash masalasi A.G'ulomov va uning shogirdlari tomonidan hamjihatlikda ma'qullana boshlandi. Uylaymizki, bu o'z asosiga ega bo'ldi va o'zini oqladi.

Ayyub G'ulomov har bir guruhga kiruvchi affikslarning barcha xususiyatlarini mumkin qadar izchil va mukammal yoritib bergan hamda shu xususiyatlardan kelib chiqib ularni sodda va qo'shma affikslar (tuzilishiga ko'ra); unumli, unumsiz affikslar (so'z yasashdagi aktiv-passivligiga, mahsuldarlik darajasiga ko'ra); regulyar va norugulyar - muntazam va muntazam bo'lмаган affikslar (odatda konkret qo'shilishdan tashqarida ham o'qilib turishga, umumiy tarzdagi aniq ma'nosi borligiga, tayyor birlik holatiga egaligiga yoki bunday mavqega ega emasligiga ko'ra - o'qilish darajasining pastligiga ko'ra) tarzida yana izchil tasniflaydi. Bunday tasniflashda asos borligini ishonchli tarzda belgilab beradi. Jumladan, regulyar va norgegulyar affikslarning o'qilib turish darajasidan tashqari yana boshqa to'rt jihatga ko'ra farqlanishini o'zbek tili materiallari asosida ko'rsatib beradiki, bunday qarashni inkor etish qiyin. Chunki olim bunday fikrga o'zbek tilidagi har bir affiksning o'ziga xos barcha xususiyatlarini, imkoniyatlarini mukammal o'r ganib chiqish natijasida kelgan. Bu esa keyingi tadqiqotlarda faktlarni chuqur tadqiq qilish, ularni mukammal o'r ganish asosida xulosalarni chiqarishda metodik yo'llanma beradi. Zero, olimning "eng kichik tadqiqotlarida ham ana shunga amal qilinganligi kuzatiladi. Olim tasniflashda hodisaning (birlikning) tub mohiyatini ochib berishga asosiy e'tiborni qaratganligi tufayli, uning qarashlaridagi tub mohiyatni izohlashda turlicha yo'l tutilishi, terminlar o'zgartirilishiga qaramay, ana shu mohiyat u izohlagan, aniqlagan holat,

shundayligicha qoladi. Jumladan, 2007 yilda nashr etilgan «Hozirgi o’zbek tili» (jamoja) kitobida ham, terminlar, izohlar boshqacha tusda berilganligiga qaramay¹⁰⁶ mohiyat A.G’ulomov tomonidan qayd etilganidan farq qilmaydi. Kitobda ergash morfemalar (morfemalar deb berilgan bo’lsa-da «ular so’zga qo’shilib yangi so’z hosil qiladi» deyiladi va shunga ko’ra, ularning ergash morfemalar ekanligi aniqlanadi -Sh.F.) funktsional-semantik jihatdan 2 guruhga ajratiladi (boshqa ishlarda ma’no va vazifasiga ko’ra guruhlangan): 1. Derivatsion morfema; 2. Grammatik morfema. Ko’rinib turibdiki, mohiyat, bir xil, ya’ni birinchisi «so’z yasovilar», ikkinchisi «grammatik ma’no va munosabat ifodalovchilar» (145-bet). Yoki: Grammatik morfema (bular, odatda, shakl hosil qiluvchilar, forma yasovchilar, so’z o’zgartiruvchilar terminlari bilan berilgan edi - Sh.F.) asosiy xususiyatiga ko’ra, asosan 2 turga, o’z ichida uch turga ajratilgan: a) lug’aviy shakl hosil qiluvchi morfema (bularga ko’plik shakllilar hamda fe’l funktsional shakllarini hosil qiluvchi -gan, -gach kabi affikslar kiritilgan (145-bet). 2-tur sifatida «Sintaktik shakl hosil qiluvchilar qayd etilgan ekan va ularga kesimlik mavqeini beruvchi morfemalar (ilgari tuslovchilar yoki shaxs-son qo’shimchalari nomi bilan yuritilgan -Sh.F.); kelishik affikslari va egalik affikslari keng ma’noda -turlovchilar - so’zlarni bir-biriga bog’lovchilar kiritilgan ekan, -ma kabi bo’lishsizlikni ifodalovchilar, sifat darajalarini hosil qiluvchilar, son yoki olmosh turlarini hosil qiluvchilar, kichraytish - erkalash shakllari, kuchaytiruv yoki umuman, tarz ifodalovchi vositalar bu holatda qaysi guruhga kiritilishi noma’lum bo’lib qoladi. O’zbek tilida -la affiksi bir holatda so’z yasovchi sifatida mavjud bo’lsa, ikkinchi holatda u shakl hosil qiluvchi mavqeiga ega, uchinchi holatda, u yana yuklama vazifasida ham qo’llanish mumkin. Ko’ramizki, asosiy mohiyatni izohlashda nomukammallik mavjud. A.Fulomov talqinlari va tasniflarida esa tasnifning tub mohiyati o’z ifodasini topgan edi. Xuddi shunga o’xhash holat affikslarning boshqa tasnifi ham kuzatiladi. Masalan, A.G’ulomov ularni tuzilishiga ko’ra tasniflab sodda va qo’shma affikslarga ajratgan bo’lsa, bu kitobda «Morfemaning struktural tasnifi» sarlavhasi berilib, sodda va murakkab

¹⁰⁶Hozirgi o’zbek tili, jamoa, T., 2007. 145-146-betlar.

morfemalar tarzida, aynan, sodda va qo'shma affikslar ko'rinishidagi birliklar qayd etiladi. Bu esa ilmda hech narsani o'zgartirgan emas. Shu tarzda 1975 yilda yaratilgan grammatikada affiksal polisemiya, affiksal omonimiya, affiksal sinonimiya, affiksal antonimiya tarzida hodisalar mohiyati belgilangani va ular chuqur izohlangani holda keyingi kitobda (2007 yil) ular morfemik polisemiya, morfemik omonimiya... tarzida qayd etilib, izohlar berilganki, hodisalarning tub mohiyatlari to'liq qamrab olinmagan. So'z yasovchi affikslar sinonimiyasi, grammatik sinonimiya hodisalari ham mohiyati chuqur ochilmagani holatida bayon qilingan, to'g'risi, terminda qisman o'zgarish yuz bergan, xolos.

70-yillarda olim tomonidan affiksal omonimiya, affiksal sinonmiya, ularning xususiyatlari, affikslar tartibi, affiksal pleonazm hodisalariga berilgan izohlar o'zbek tilshunosligida ana shu hodisalarning monografik o'rganilishiga keng yo'l ochib berdi va ularning yaratilishi uchun nazariy manba bo'ldi. Yangi yo'naliishlar ochilishini ta'minladi. Natijada olimning qarashlari asosida, ularni rivojlantirib o'zbek tilshunosligida «Affiksal omonimiya» nomi bilan monografik ish yuzaga keldi (M.Juraboeva).¹⁰⁷ Shundan keyin «Affiksal sinonimiya» tadqiqoti shakllandi.¹⁰⁸ N.Mahkamov tomonidan «O'zbek tilida leksik-affiksal pleonazm»¹⁰⁹ tadqiqoti yuzaga keldi. Bu ishlarda A.G'ułomov dolzarb muammo tarzda o'rtaga tashlagan, tadqiq etilishi va mohiyati nazariy jihatdan asoslاب qo'yilgan murakkab masalalar o'z echimini topdi. O'zbek tilshunosligida tilni o'rganishga sistem yondashuv yuqori cho'qqisiga chiqdi, substantsional tilshunoslikka e'tibor yanada kuchaydi. O'zbek tilidagi har bir birlikning nutqda qo'llanish imkoniyatlarini ochishga qiziqish kuchaydi hamda birliklar polifunktzionalligini tadqiq etish boshlandi. Afsuski, A.G'ułomov tomonidan boshlanib, namunalari ko'rsatib berilgan, ergash morfemalarning polisemantikligi masalasi, o'ta murakkabligi sababli bo'lsa kerak, hali alohida tadqiqot ob'ekti bo'lgani yo'q.

Ayyub G'ułomov vid kategoriyasi sifatida belgilangan harakatning tarzini ifodalovchi asosiy vositalar, ayniqla, -la, -gila (-gila, -qila),

¹⁰⁷Juraboeva M. «Affiksal omonimiya»

¹⁰⁸Tojiev Yo. «Affiksal sinonimiya» tadkikoti shakllandi.G'G'Doktorlik dissertatsiyasi, 1974, 1991y.

¹⁰⁹Mahkamov N.«O'zbek tilida leksik-affiksal pleonazm»

-inqiradi, -imsiradi, -iqdi(ochiqdi), -ila (tomchila) kabi affikslar o’zbek tilshunosligida alohida, *-la* affiksiga vazifadosh va ma’nodosh bo’lgan *qilmoq, etmoq* kabi yordamchi fe’llarning o’zaro munosabatlari masalalari ham maxsus tadqiqot ob’ekti sifatida o’rganildi. Har ikkala ishda prof. A.G’ulomov muammo tarzida qayd etib o’tgan, o’rganilishi dolzarb bo’lgan holatlar tadqiqi amalga oshirildi. Mazkur ishlarda olimning qarashlari, izlanishlari, shuningdek, u muammo sifatida ajratib ko’rsatgan holatlari, o’zbek tilshunosligining dolzarb masalalari ekanligini ko’rsatib o’tilgan. Bu borada olib boriladigan ishlar XXI asr o’zbek tilshunosligining taraqqiyot yo’lini belgilab beradi, deyish mumkin. Masalan, tadqiqotchi F.Jumaev esa, *tasdiqla, tamomla, imzola* kabi *-la* affiksi vositasida ot asoslardan yasalgan fe’llarga ma’nodosh bo’lgan *tasdiq et* (*tasdiq qil*), *tomom qil, imzo chek* kabi juda ko’p yasalishlarni qiyoslab, ular o’rtasidagi munosabatni-ma’nodoshlikni, ya’ni sintatik va analitik yasalishlar ma’nodoshligini alohida tadqiq etdi. Har ikkala ish bevosa A.G’ulomov ishlarining davomi sifatida yuzaga keldi. Bundan tashqari A.Berdaliev va T.Mirzaqulovlar Ayyub G’ulomov boshlab bergen «Affikslarning tuzilishiga ko’ra turlari» bo’yicha tadqiqotlarni amalga oshirdi». Har ikkala olimning ishlari o’zbek tilidagi qo’shma affikslarni tadqiq etishga bag’ishlangan edi.¹¹⁰ Xalq shevalarida affikslarni o’rganishga e’tibor olimning shogirdi Karim Nazarov tomonidan davom ettirildi.¹¹¹

Xullas: 1. O’zbek tilidagi affikslarni ilmiy tasniflash masalasi o’zbek tilshunosligida Ayyub G’ulomov tomonidan jiddiy muammo sifatida qo’yildi hamda boshlab berildi.

2.Affikslarni ilmiy tasniflash rus tilshunosligida, turkologiyada va o’zbek tilshunosligida deyarli bir vaqtida, XX asrning 40-yillarida keng ko’lamda boshlab yuborildi.

3.Ana shu tilshunosliklarda affikslar ma’no va vazifasiga ko’ra ba’zan 3 turga, ba’zan 2 turga ajratilgani kuzatiladi.

4.XX asr oxirlariga kelib, o’zbek tilshunosligida ma’lum bir yagona asosga

¹¹⁰ Berdaliev A. O’zbek tilida so’z yasovchi qo’shma affikslar, nomzodlik diss. T., 1970; T.Mirzaqulov. O’zbek tilida shakl hosil qiluvchi qo’shma affikslar, nomzod.diss. T., 1980.

¹¹¹Nazarov K. O’zbek xalq shevalarida egalik affikslari, nomz.diss. T., 1963 y.

(kriteriya) ko'ra tasniflash maqsadga muvofiqligi tan olinib, shu asosda affikslarni avval 2 turga ajratish ma'qullana boshladi. Biroq bu boradagi munozara hali to'xtagan deyish qiyin. Ichki tahlillar ham hali mukammal holatda emas.

5.O'zbek tilidagi affikslarning turli jihatlardan tasnifi, har bir guruh affikslarning ma'no va shakl munosabatiga ko'ra xususiyatlari, tuzilishiga ko'ra jihatlari, boshqa ko'p xususiyatlari A.Fulomov ilmiy qarashlarining davomi sifatida bir qancha mukammal ilmiy tadqiqotlarning tekshirish ob'ekti bo'ldi - olim izdoshlari tomonidan monografik tadqiq etildi. Ana shu ishlarning barchasi uchun olimning fikrlari, nazariy qarashlari asosiy manba bo'lib xizmat qildi.

2.2. Professor A.G'ulomovning morfemika va morfonologiyaga oid qarashlari.

O'zbek tilshunosligida morfema termini, kuzatishimizcha, XX asrning 40-yillarida ya'ni ilmiy tilshunoslik shakllanishining boshlang'ich davrida tilshunos A.G'ulomov tomonidan ishlatila boshlangan. Olimning «O'zbek tilida so'z yasash yo'llari haqida» maqolasida, uning «Fe'l» kitobida, boshqa maqolalari, monografiya va qo'llanmalarida bu termin keng qo'llandi.¹¹² 1957 yil nashr etilgan «Hozirgi zamon o'zbek tili» ilmiy grammatikasining A.G'ulomov tomonidan yozilgan «Morfologiyaga kirish» qismida morfema termini uning «so'zning ma'noli elementlari» degan izoh bilan ishlatila boshlanganini kuzatamiz.

«O'zbek tili grammatikasi» kitobining «So'z yasalishi» qismida «Morfemika so'zining eng kichik ma'noli qismlari haqidagi ta'limotdir. Bu kichik qismlar morfemalardir. Bu morfemalar turli ko'rinishlarga ham ega bo'ladi» kabi fikrlar bilan birga, morf, allomorf, morfema tushunchalarining izohlari ham beriladi.¹¹³ Shuningdek, uning mohiyatini ochib berishga harakat qilib: «Morfemalar funktsiyasiga ko'ra so'z yasalishiga ham, so'z o'zgarishiga ham aloqadordir»¹¹⁴ tarzidagi ilmiy fikrlarini o'rta ga tashlaydi.

Ana shu davrdan boshlab morfema, morfemika... tushunchalari o'zbek

¹¹²Gulyamov A. O sposobax slovoobrazovaniya v uzbekskom yazo'ke. Belek. Frunze, 1946; O'zbek tilida so'z yasash yo'llari haqida, T., O'z. Fan nashri, Til va adabiyot instituta asarlari, 1-kitob, 1949. 37-87 betlar.

¹¹³Hozirgi zamon o'zbek tili 1-kitob T.: Fan, 1975. 11-12 bet.

¹¹⁴Usmonov S. O'zbek tilida so'zning morfologik tarkibi. T.: 1964.

tilshunosligida mustahkam o'rinchashdi va uning tadqiqi yuzasidan ilmiy yondashuvlar boshlandi, deyish mumkin. Biroq shuni ham alohida ta'kidlash joizki, XX asrning 60-yillarida A.G'ulomov bilan bir davrda bu tushunchalarga e'tibor qaratgan tilshunos S.Usmonov o'zining «O'zbek tilida so'zning morfologik tarkibi» fundamental tadqiqotida (T., 1964) Morfema terminini (tushunchasini ham) tishunoslikka Boduen de Kurtene tomonidan kiritilgani, tushunchaning esa qadimgi hind tilshunosligidan ajratilganligini, ya'ni hind olimlari so'zlarni birlamchi elementlarga ajratib tahlil qilganliklari, bu elementilarga o'zak va qo'shimchalar kiritilganligi, keyinchalik Boduen de Kutane shu elementlarni «Morfema» deb nomlangan ma'noli qismlar ekanligi haqida keng ma'lumot beradi. O'zbek tilshunosligida morfema va unga yondashuvlar tarixiga doir eng mukammal fikrlar, qarashlar tahlili S.Usmonovning ana shu ishida o'z ifodasini topgan. Zero, so'z tuzilishi, morfema ularning o'zbek tili materiallari asosida izohlanishi, boshqa birorta ishda (o'zbek tilshunosligida) bu darajada keng va chuqur ifodalananmagan. Mazkur doktorlik dissertatsiyasida 1964 yilda «Hozirgi o'zbek tilida so'zning morfologik xususiyatlari» nomi bilan himoya qilingan. Olimning shu mavzuga aloqador barcha ilmiy ishlari Nizomiy nomidagi TDPUning ilmiy to'plamlarida chop etilib, o'zbek tili o'qituvchilari (kafedra o'qituvchilari) va shu davrda ta'lim olgan (1964-65-yillar) talabalarining ba'zilarida saqlanib qolgan. Afsuski, to'plamlarning kutubxonalar fondidan chiqarib tashlanganligi va natijada ilmiy ahamiyati jihatidan o'z davri va bugungi kun uchun ham e'tiborli bo'lgan bu ishlarning yo'qolganligi kabi holatlar juda achinarlidir. Biz olim qarashlari bilan atroflicha tanishishni tavsiya etar ekanmiz, avvalo uning XX asrning 50-60 yillari ilmiy saviyasida, mafkuraviy qarashlar ruxiyatida bo'lganligini ham, oradan shuncha vaqt o'tganligini ham esdan chiqarmaslik zarurligini ta'kidlaymiz.

S.Usmonov morfema bo'yicha dunyo tilshunosligida mavjud bo'lgan qarashlar tahliliga to'xtalar ekan, Boduen de Kurtene, V.A.Bogoroditskiy, A.N.Gvozdev, A.I.Tomson, J.Vandries, J.Maruzo, E.B.Agayan, M.D.Fridman, K.Diykanov, S.KudAyyubergenov, A.I.Smirnitskiy, N.M.Shanskiy, I.I.Mehaninov,

A.P.Potseluevskiy, R.A.Budagov, S.G.Barxudarov, G.Glison, N.K.Dmitriev, V.V.Vinogradov, I.V.Ustinov, O.P.Sunik, R.F.Shokirova, F.G.Ishaqov, A.A.Palmbax, A.Mahmudov kabi yirik olimlar qarashlariga munosabat bildirish bilan birga, o'tgan asrning 50-yillaridan boshlab A.G'ulomovning «O'zbek tili morfologiyasiga kirish» asarida morfemaga keng ta'rif berganligi, uning izoh va misollarida (o'zbek tiliga oid misollar) o'zak va affikslarnigina morfemalar qatoriga kiritib, to'g'ri ish tutganligini ta'kidlaydi. Boshqacha aytganda, bu boradagi qarashlarga xolis baho beradi.¹¹⁵ S.Usmonov morfemaning barcha xususiyatlariga batafsil to'xtalib o'tadi. U morfemaning affikslari bor bo'lgan so'zlardangina ajratilishini juda to'g'ri ko'rsatadi. Shu bilan birga, morfemaga xos xususiyatlar borasida 5 punktdan iborat asosli xulosalar beradi:

1. Morfemaning so'zga, tub so'zga munosabatini to'g'ri belgilaydi. *Tosh, uy, ish* kabi birliklar tub so'zlar, ular morfemalar ham emas, morfemalarga ham ajratilmaydi. Morfema, tub so'zga ham, umuman, so'zga ham, leksemaga ham teng emasligini, shuningdek, faqat affikslari bor so'zdagina morfema haqida gapirish mumkinligini to'liq asoslaydi. Bu holat keyinalik Yo.Tojiev ishlarida ham alohida isbotlab berilgan.¹

2. Morfema eng kichik ma'noli qism siftida shu tilda so'zlashuvchilarning xotirasida saqlanishi, u bilan bog'liq boshqa holatlar, ham til birligi, ham nutq birligi bo'la olishi xususiyatlari haqida fikr bildiriladi. Bu fikrlar asosli, faqat ularni idrok etish muhimdir.

3. «Til elementi sifatida morfemalarning xotirada saqlanishi ularning ajralish va mustaqillikka ega bo'lishlarida yorqin ko'rindi» degan fikrni aytib, bu holatni 5 ta punktda ichki jihatlarini ham to'la qayd etgan holda asoslab beradi.

4. «Morfemaning leksik yoki grammatik xarakterdagи konkret ma'noga ega bo'lishi faqat nutqda, ya'ni gapda yuzaga keladi. Shuning uchun so'zlarning morfemalarga bo'linishi nutq jihatidan emas, til jihatidandir» degan qarashni ilgari suradi.

5. «So'zning morfemalarga bo'linishi so'zning ma'lum davrdagi

¹¹⁵ S.Usmonov. Uzbek tilida so'zning morfologik tarkibi, T., 2010 (1964), 19-bet.
Tojiev Yo. «O'zbek tili morfemikasi», T., 1992 y.

strukturasiini aks ettirishi lozim» degan g'oyani ilgari suradi.

S.Usmonovning bu fikri A.G'ulomov fikrlari bilan uyg'unlashib ketadi. Har ikki olimning qarashlari keyingi to'rtta punktda uyg'unlashadi, bir-birini to'ldiradi. Faqat birinchi punktdagi holatda olimlar qarashlari farqlanadi. Chunki olimning o'zak morfema tub so'zga, ba'zan esa negizga teng kelishi haqidagi fikrlari to'g'ri emas edi. Tilshunos keyinchalik o'z qarashlarini o'zgartiradi. Buni S.Usmonov quyidagicha qayd etadi: «A.G'ulomov ham (xuddi S.Ferdaus kabi -Sh.F.) avvalgi asarlarida A.Mahmudov singari o'zakning tub, yasama va qo'shma turlari bo'ladi degan edi: o'zak tub va yasama bo'ladi (*ish* - tub o'zak, *ishchi* -yasama o'zak), shuningdek, o'zaklarning birikishidan qo'shma o'zak tug'ilishi ham mumkin (oshqozon, qorajigar kabi)...» tarzidagi fikrlariga va olimning «Morfologiyaga kirish» risolasiga ishora beradi.

«Ammo, keyinchalik, yuqoridagi jumladan o'zak so'zi chiqarib tashlanadi va u so'z bilan almashtiriladi» deya, uning 1957 yildagi qarashlariga ishora qiladi.

S.Usmonov 5-punktdagi izohlari davomida ham A.G'ulomov qarashlari o'zining qarashlariga mos ekanligini ko'rsatadi: «Ba'zi so'zlarda affikslarning borligi ochiq sezilib tursa ham, ularni morfologik jihatdan qismlarga ajratib bo'lmasligini A.G'ulomov ham *xurmacha*, *sholcha*, *ela* kabi so'zlar bilan ko'rsatib bergen edi» degan fikrni aytadiki, bu ular qarashlaridagi uyg'unlikni ko'rsatadi. Olim o'zbek tilida tarixan ma'noli qismlarga ajratiladigan, hozirgi kunda tub so'z xoliga kelib qolgan so'zlarga qayta-qayta murojaat qiladi, o'zbek tili doirasida juda ko'p so'zlarni yig'adi, ularga etimologik jihatdan baho beradi. Bunday so'zlar tarkibida soddalashish hodisasi ro'y bergenini asoslab beradi: *uymoq-uyimoq*, *uyigan*, *uysisa*, *uyidi-uyg'oq-uyg'on*, *uy (to'pla) qovogini uydi* kabi ko'p so'zshakllarni tahlil qilish orqali ular kelib chiqishi birligiga ishora qiladi.

Boshqatdan, *qaytatdan*, *yangitdan*; *ayrim-ajrim*; *ayir-ajrat*; *yir-yor-jar-yorim-yorug'* kabi so'zlar tarkibidagi *t*, *-a*, *yir*, *yor*, *jar* elementlariga baho berishga harakat qiladi. Uning fikrlarini davom ettirib, keyinchalik prof. Yo.Tojiev *qaytatdan* so'zi tarkibidagi *t* aslida tarixan *old*, *ort* so'zlarining qoldig'i - rudiment ekanligini (qayta ortdan yoki olddan - qayta ortdan —>qaytatdan kabi), *ayrim*, *ajrt* so'zlari

boshidagi *a* ham aslida so'zning, masalan, *ach* so'zining qoldig'i bo'lishi mumkinligini taxmin qildi (ach yir—»ayyir—>ayir kabi). Turk tilidagi *ichinda*, *boshinda* kabi shakllardagi *-n* ham aslida *-an* olmoshining qoldig'i bo'lishi mumkinligini ham aytadi: *ichiQanda*—>*ichinda* kabi. Ko'rindiki, A.G'ulomovning so'zlar morfematik tarkibi haqidagi bunday qarashlari boshqa olimlar uchun tadqiqot yo'naliishlarini belgilab bergan. Ana shu tadqiqotlari S.Usmonovning yuqorida qayd etilgan yirik tadqiqoti uchun nazariy va amaliy manba bo'lgan bo'lishi mumkin.

S.Usmonov o'sha tadqiqotida *o'zak*, *o'zak morfema* masalasiga alohida to'xtaladi. Uning tarixiga izoh beradi, *o'zak* va negiz munosabati, har birining o'ziga xos eng muhim jihatlariga nisbatan aytilgan fikrlariga, *o'zak* bilan affiks munosabatiga, *o'zak* haqidagi ta'limotlarga, *o'zak* turlariga oid fikrlarga, *o'zak* ma'nosи haqidagi, uning grammatikaga munosabati masalasiga, tarixiy *o'zak* va hozirgi *o'zak* muammosiga, *o'zak* va so'z munosabati masalasiga, shu tarzda *o'zakka* aloqador barcha qarashlarga *o'zbek* tili materiallaridan kelib chiqib *o'z* qarashlarini bayon qiladi va munosabatini bildiradi.

XX asrning 60-yillarida morfema, morfemika masalalariga aloqador eng mukammal fikrlar va qarashlar olim S.Usmonov tomonidan bildirildi. Ammo keyingi vaqtarda (XXI asrning boshlarida) olimning bu boradagi asosli qarashlari chetlab o'tilgani holda, «Morfema, morfemikaga oid muhim masalalar o'rganilmagan, chala o'rganilgan, bu hodisalarga ilmiy yondashilmagan» tarzidagi gaplar paydo bo'lyapti. Vaholanki, *o'zak*, negiz, ergash morfema, *o'zak* morfema, etakchi morfema, bosh morfema kabi ko'p terminlarning har birining tub mohiyati S.Usmonov, A.G'ulomov, Yo.Tojiev kabi olimlarning maxsus ishlarida aniq ochib berilgan. Bu fikrlar mohiyatini sinchiklab o'rganish zarurati bor. «Morfemaning tub mohiyati ochilmagan» tarzidagi fikrlarni aytishdan ehtiyot bo'lish ham kerakdir. Chunki *o'zbek* tilshunosligidagi etakchi olimlar *o'zak* va negiz munosabati, *o'zak* va so'z munosabati, negiz va so'z munosabati masalalariga atroflicha yondashganlar hamda *o'z* munosabatlarini asosli tarzda to'g'ri baholaganlar. Bu borada, S.Usmonov va Yo.Tojievlarning qarashlaridagi barcha

izohlar chuqur o'rganilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki ularda negizning turlari tizimli tarzda, aynan o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib talqin qilingan. Gap shundaki, o'zbek tilshunosligida o'zak, negiz, ergash morfema, bosh morfema kabi hodisalarning o'zi yo'q. Yo'q narsa haqida gapirib bo'lmaydi. O'sha terminlarning o'zi ham ortiqcha, ular biror hodisani qayd etmaydi» tarzida aytilayotgan fikrlar bir necha marta takrorlanyapti (XX asrning 70-yillaridan, hozirgi kungacha), biroq tilda ham, tilshunoslikda ham ularning hammasi yashayapti, bor.

Dunyo tilshunosligi tarixida o'zak (koren) ajratilgan va uning tub mohiyati ma'lum. Faqat uni to'g'ri idrok eta olmaslik holatlari kuzatiladi. Dunyoga mashhur olimlarning barchasi uni tan oladi va eng yirik tadqiqotlarida qayd etadi, mohiyatini anglaydi. U tarkibida affikslari mavjud bo'lган so'zlarning, affikslar ajratib olingandan keyin qolgan va endi boshqa ma'noli qismlarga ajralmaydigan, fonetik tuzilishga ko'ra tub so'z yoki, tub negiz ko'rinishida bo'la oladigan, biroq affikslarga nisbatan olinganda etakchi xususiyatga ega bo'lган, so'zning ma'noli qismidir. U negizdan ham, tub so'zdan ham asosiy mohiyatiga ko'ra, ya'ni affiksning ma'noli qism ekanligiga qiyosan belgilanishiga, qarindosh so'zlar uchun umumiylar birlik ekanligiga, har bir birikuvda o'ziga xos bitta ma'nosi bilan qatnashishiga hamda yana boshqa jihatlariga ko'ra farqlanib turuvchi til va nutq birligidir. Uning tub mohiyati dunyo tilshunosligida anglab bo'lingan, tan olingen. O'zbek tilshunosligida ham uni ilmiy tadqiqot manbai sifatida o'rgangan olimlar tomonidan anglangan, mavjud hodisa ekanligi, termini masalasi ham hal etilgan. Faqat terminlardan birini tanlashda har xillik bor: *o'zak, o'zak morfema, bosh morfema, etakchi morfema, asosiy morfema*. Xuddi shu kabi tilda affikslar mavjudligi ma'lum. Ular morfemalar sifatida ham tan olingen. Biroq unga aloqador terminni tanlash davom etyapti: *affiks, affiks morfema, yordamchi morfema, ergash morfema...* kabi. Ma'lumki, affikslar o'zaklarga ma'lum qonuniyatlar asosida ergashib keladi, ma'lum ketma-ketlikda qo'shiladi. Shunga ko'ra, ularni ergash morfemalar tarzida atash maqsadga muvofiq. Boshqa nom bilan aytilganda ham mohiyat o'zgarmaydi. Bu masalalar, avval ham aytganimizdek, S.Usmonov, A.G'ułomov, Yo.Tojiev va

boshqa olimlarning ishlarida o’z echimini topib bo’lgan. Biroq ularni to’g’ri anglab, idrok etishda ba’zi chalkash holatlar kuzatilyapti, xolos.

XX asrning 70-yillaridan boshlab prof. A.G’ulomov morfema, morfemikaga oid masalalar bilan jiddiy shug’ullana boshladi. Bunga, albatta, S.Ulmonovning bu boradagi ishlari, qarashlari, shuningdek, umuman, o’zbek tilshunosligida shu soha bo’yicha yuzaga kelgan tadqiqotlar, boshqacha qarashlar ta’sir etgan bo’lishi, ham, tabiiy. A.G’ulomov «O’zbek tili grammatikasi»ning «So’z yasalishi» qismida «Morfemika» va «Morfema» masalalariga alohida e’tibor qaratdi (7-52-betlar). Olim morfemalarni o’zbek tilining o’ziga xos so’z yasalishi va shakl yasalishi tizimlari bilan bog’lagan holda ham tarixiy, ham sinxron holatini nazarda tutib, yana boshqa o’ziga xos xususiyatlarini ham hisobga olib talqin qildi. Shunga qaramay, ayrim tilshunoslari A.G’ulomovning o’zi yashagan davr til siyosati va shunga mos tarzdagi taraqqiyot holatini nazarda tutib aytgan fikrlarini to’g’ri anglamay (yoki anglashni xohlamay), ba’zan, aslida, olim nima demoqchi ekanini idrok etmay turib, unga ta’na toshlarini otdilar, hozir ham shunday holat kuzatilyapti. Ayrimlari, A.G’ulomovning ishlaridan bexabar holda shunday nojuya fikrlarni aytishga jur’at etishgan. Jumladan, prof. G’.Zikrillaev o’zining «Istiqlol va adabiy til» qo’llanmasida¹¹⁶ shunday ish tutadi: «A.G’ulomov -*lar* faqat ko’plik bildiradi, aniqrog’i sintaktik vazifa bajaradi deb qaraganidan *buvim aytdilar* misolida ega birlik formasida, kesim ko’plik formasida kelgan deydi» tarzidagi fikr bor (o’sha risola, 30-bet). Vaholanki, A.G’ulomov 1944 yilda «O’zbek tilida ko’plik kategoriyasi» qo’llanmasini yozib, unda -*lar* affiksining o’ndan ortiq ma’nolarni ifodalashi, vazifalari, boshqa xususiyatlarini to’la izohlab bergen edi. Yana bir shu tipdagi gapni keltirib o’tmaslik mumkin emasga o’xshaydi: «A.G’ulomov va M.Asqarovaning hozirgi o’zbek adabiy tili sintaksisiga bag’ishlangan mazkur darsligi (Hozirgi o’zbek adabiy tili, 1964 y.) oradan yigirma ikki yil o’tgach, yangi ijtimoiy-siyosiy sharoit bo’lgan qizil sultanatni qayta ko’rish davrida uchinchi marta nashr etildi... Ayrim qisqartirish, tuzatishni hisobga olmaganda aksariyat qoida o’zgarmay qolgan. Jumladan, matbuot tiliga rus tilining

¹¹⁶Zikrillaev F. Istiklol va adabiy til, T., Fan, 2004, 30-35-betlar.

ta'siri haqidagi izoh tushirib qoldirilgan-u qoida ham, uning dalili (misollar) ham o'zgartirilmagan. Demak, surat o'zgarganu siyrat o'zgarmagan. Bu esa tilshunos ruxida ham o'zgarish bo'lмаганидан, milliy tuyg'u, o'zlikni anglash, ruxiy tutqunlikdan qutulish uchun harakat boshlanmaganidan dalolat beradi» (32-bet). Axir, A.G'ulomov 1986 yili vafot etgan bo'lsa, kitob esa 1987 yili qayta nashr qilingan. Vafot etgan odam qanday o'zgaradi? A.G'ulomovga nisbatan shu tarzidagi gaplar boshqa ayrim olimlar tomonidan ham aytiganligi ma'lum. Jumladan, prof. N.Xudoryberganovning «Dilu til sehri» (2002), M.Mirtojievning «Til va madaniyat» (1992) kitoblarida ham shu holat kuzatiladi. Ayrim yirik olimlarning morfema, morfemikaga aloqador ishlarida ham A.G'ulomov fikrlarini chuqur anglamay turib, «bu qarashni olim rus tilshunosligidan ko'chirgan» degan tuxmatni aytib yuborishayotgani achinarlidir. Biroq olimning haqiqiy o'zbek tilshunosi, tilshunoslikning asoschisi ekanligini O'zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinov o'zining «Til ilmining darg'asi» maqolasida xolis bayon etganligi ham ma'lum.

O'zbek tilshunosligining asoschisi, morfemika sohasining boshlovchisi bo'lgan A.G'ulomov o'zining morfemika bo'yicha ilmiy qarashlarini o'zbek tilshunosligida ilk bor yaratilgan «O'zbek tili morfem lug'ati»(hamkorlikda, T., O'qituvchi, 1977y.)ning «Kirish» qismidagi maqolasida bayon qiladi. To'g'ri, olim bu boradagi qarashlarini 40-yillardayoq, ya'ni «O'zbek tilida ichki o'zgarishlar asosida so'z yasalishi», «Affiksatsiya jarayonida sodir bo'ladigan o'zgarishlar» maqolalalarida bayon qilgan. Biroq, haqiqatan ham, morfemalarga oid asosiy qarashlari «Grammatika»da hamda «Morfem lug'at»ning «Kirish» qismidagi qarashlarida o'z ifodasini topdi. Bu ishlarda A.G'ulomov morfemaning mohiyati, so'zning morfem tarkibi (sakkiz morfemali so'zlar ham borligi), so'zlarning morfematik analizi, uning tamoyillari, morfemalarning o'zakka qo'shilish tartibi, erkin, shartlangan o'zaklar masalasi, affiks morfemalarning o'zlashishi, uning qonuniylari, morfem analizda tarixiylik masalasi, soddalanish, qayta bo'linish (ul-ar—► uQular kabi), morfemalardagi unumli-unumsizlik, regulyarlik - regulyar emaslik, morfemalarning yozilishi kabi yana boshqa masalalar bo'yicha

qarashlarini bayon qiladi. Olimning morfema, morfemika bo'yicha asosiy qarashlari, XX asrning 90-yillari va XXI asrning boshlarida bu sohada olib borilgan tadqiqotlarning nazariy asosini tashkil etdi. Hatto, olimning nazariy qarashlaridagi ayrim holatlar (noto'g'ri talqinlar) ham, keyingi davrda munozaralar uchun asos bo'ldi. Jumladan, A.G'ulomov 60-80-yillar davomida *o'zak, o'zak morfema, uning so'zga, tub so'zga, negizga* munosabati masalalarida aniq, ishonchli qarashlar aytilganligiga qaramay, «So'z birgina morfemadan iborat bo'lishi mumkin» (oyoq, ko'z, kalla, muz, bir...) «Bir morfemali so'zlar faqat o'zakdan iborat bo'ladi» «*o'zak tub so'zga tengdir*» (o'sha kitob, 3-4-betlar) tarzidagi fikrlarni ilgari so'rgani tufayli, 90-yillardan keyin yaratilgan ba'zi ishlarda ham shu tarzdagi qarashlar davom ettirildi. Morfema so'zga, leksemaga tenglashtirilgan holatlar kuzatildi (H.Ne'matov, R.Rasulovlar ishlarda kuzatiladi). Demak, olimning qarashlari shu kunlarda ham o'z qimmatini yo'qotmagan.

Yuqorida S.Usmonov va Yo.Tojievlar qarashlarida o'zakning, umuman, morfemaning tub so'zga ham, negizga ham (bunda faqat shakliy o'xshashlik holatini hisobga olmaganda), so'zga yoki leksemaga ham teng emasligi asoslab berilganligini aytgan edik. Ya'ni o'zak o'z nomi va mohiyati bilan alohida morfemadir. U negiz ham, tub so'z ham, leksema ham emas. Morfemaning mohiyati ham faqat u boshqa morfemalarga nisbatanlanganda, ziddanganda ochiladi. Morfema tarkibga ega bo'lgan so'zlardagina morfem tahlil qilinadi, ulardagi birliklar (ma'noli birliklar) morfema maqomini oladi. Morfema shaklan fonema ko'rinishida ham bo'ladi, Biroq ular butunlay boshqa-boshqa birliklardir. Bu A.G'ulomov, S.Usmonov, Yo.Tojiev va boshqa ko'pgina olimlar tomonidan asoslangan bo'lsa-da, bu tarzdagi munozarali fikrlar hozir ham davom etyapti. Biroq A.G'ulomov bu qarashlarning tub mohiyatini to'la ochib bergan. Morfema, morfemika haqidagi keyingi aytilgan fikrlar ham ana shu olimning qarashlari davomi va ba'zi hollarda ularni to'ldirishi, asosiy fikrlarga qisman aniqlik kiritish bilan xarakterlanadi. 90-yillarda yaratilgan «O'zbek tili morfemikasi» qo'llanmasi (Yo.Tojiev, 1992 y.) A.G'ulomovning bu boradagi qarashlarining davomi sifatida yuzaga kelgan. Olim fikrlarini rivojlantirgan, to'ldirgan. Biroq asosiy nazariy

qarashlar A.G'ulomov qarashlari bilan uyg'unlashganligi kuzatiladi. Keyingi vaqtida morfema, morfemika sohasida aytilayotgan fikrlar mohiyat jihatidan A.G'ulomov fikrlarini to'ldiradi, qisman yangi izohlar bilan boyitadi. Shunday qilib, A.G'ulomov, S.Usmonov, Yo.Tojievlarning o'zbek tilshunosligida morfema, morfemika sohasida olib borgan tadqiqotlari o'zbek tilshunosligini shu soha bo'yicha boyitdi, bu tilshunoslikda morfemika sohasidagi yangi tadqiqotlarga ilmiy asos bo'ldi, sohani rivojlantirishga katta hissa bo'lib qo'shildi. Olimning o'zbek tilshunosligida morfemika bo'yicha jiddiy tadqiqotlar olib borganligi, bu sohaning asosiy tushunchalari mohiyatini to'g'ri belgilab berganligi hech kimga sir emas. Muhimi, olimning bu boradagi qarashlari hozirgi kun o'zbek tilshunosligida izchil davom ettirilyapti, to'ldirilyapti.

2.3. Morfemikaga zikh aloqada bo'lган morfonologiya masalalariga e'tibori.

O'zbek tilshunosligida, olimning bu boradagi ishlariga, o'tgan asrning 90-yillariga qadar e'tibor qaratilmadi. Rus tilshunosligida morfonologiya borasida ko'lamli tadqiqotlar vujudga kelganidan keyin (Miloslavskiy, Lopatin, Churganova va boshqalar ishlari) A.G'ulomovning 60-yillardagi ishlariga e'tibor qaratila boshlandi. Olim morfonologiyaga oid ilmiy qarashlarini XX asrning 40-yillarida «O'zbek tilida ichki o'zgarishlar asosida so'z yasalishi» maqolasida bayon etgan bo'lishiga qaramay, shu asrning 60-yillarida yozilgan «O'zbek tilida affiksatsiya jarayonida sodir bo'ladigan hodisalar» maqolasida (maqola 75 sahifadan iborat) o'zbek tili morfonologiyasiga aloqador masalalarga keng to'xtalib chuqur tahlilga tortilgan. Bu ishda morfemalarning o'zaro munosabatlari masalasi, uylashimizcha, turkologiyada birinchi marta shu darajada talqin etildi. Olimning etimologiyaga oid asosiy qarashlari ham aynan shu maqolada o'z ifodasini topgan: *qovurg'a - qopurg'a, sirg'a - asirg'a-sergi, isiriq* va boshqa o'nlab so'zlar. Chunki bu maqola bilan ko'pchiligi tanish emasligi va olimning bu boradagi fikrlaridan xabarsizligi tufayli, bu maqola olimning ilmiy merosi shaklida 1-kitobda¹¹⁷ qayta nashr etildi.

¹¹⁷G'ulomov A. Ilmiy merosi, T.Universitet, 2005 y.

A.G'ulomovning, haqiqatan ham, morfemika bo'yicha asosiy qarashlari uning aynan shu fundamental tadqiqotida o'z ifodasini topganligi ko'pchilikka ma'lum ham emas (maqola rus tilida yozilgan). O'zbek tilshunosligida prof. Abdo'zuxur Abduazizovning «O'zbek tili morfonologiyasi», A.Nurmonovning «O'zbek tili fonologiyasi, morfonologiyasi» kitoblari A.G'ulomovning yuqorida tilga olingan maqolasi - tadqiqoti asosida yaratilgan. O'zakka affikslar qo'shilganda so'z tarkibida bo'ladigan barcha fonetik o'zgarishlar, ularning hatto, nutqda bajaradigan vazifasigacha ana shu tadqiqotda o'z ifodasini topgan. Olim o'zbek tilida ham, umuman, turkiy tillarda ham, affikslar qo'shilganda o'zak tarkibida o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkinligini asoslab berdi. O'zbek tilidagi juda ko'p tub so'zlarning tovush o'zgarishlari asosida soddalashgan holga kelib, «tublashib» ketganligini isbotladi. Fonetik hodisalarning fonostistik vosita sifatidagi mavqeini belgiladi. Olim **fonostema**, **morfonema** terminlarini ishlatmagan bo'lsa-da, o'zbek tili so'zlarini fonostema asosida guruhlash mumkinligiga ishora berdi. Morfonemani belgilashga harakat qildi: *yurak, bo'rsiq, yashil, qizil, sug'or, quyruq, qovoq, qopqoq, bo'z-bo'r* kabi misollarda shu birlikni ajratib berishga intildi.

Xarakterlisi shundaki, olim morfonologik holatlarning barchasini o'zbek tilining o'z materiallarini tahlil qilish orqali belgiladi (xalq og'zaki ijodi, sheva materiallariga asoslandi). Chunki A.G'ulomov o'zbek tili materiallarini juda ko'p jamlagan, ularning barcha xususiyatlarini to'la o'rganishga harakat qilgan.

So'zlarning kelib chiqishini belgilashda uning tarkibidagi tovushlar jihatidan o'xshashlikka, boshqacha aytganda, ayniqla, ikki tovushning bir xilligiga e'tibor qaratdi: *qop-yop; qovoq-qopqa-qopurg'a-qovurg'a, qopqoq; bot-bol-bos; to'l-to'q-to'y-to'p; do'ng-do'msa, do'ngak-to'ngak do'ppi-to'ppi-to'piq to'nglamoq; bos-os* kabilar A.G'ulomov qarashlari so'zlarni morfemalarga ajratishning aniq qonuniyatlarini belgilab berish uchun nazariy asos bo'ldi. Olimning *do'ngsa, cho'qmor, bombardimon...* kabi ko'pgina so'zlar tarkibidagi *-sa, -mor, -dimon* kabi elementlar alohida ma'noli qismlar sifatida ajratilmaydi, ular qolq'indi elementlardir degan fikri o'zbek tilshunosligida *qo'shimcha, o'dag'ayla, etakchi, etakla* kabi ko'pgina so'zlarni morfemalarga ajratish mumkin emasligini asoslash bo'yicha quyidagi

nazariy fikrni chiqarish uchun, prof. Yo.Tojievga turtki bo'lган: «Agar so'z tarkibida yasovchi yoki boshqa qo'shimcha borligi aniq sezilib turgan bo'lsa-yu, affiksdan qolgan qism ma'no anglatmayotgan bo'lsa, uning qanday morfema ekanligi anglashilmasa, bunday so'zlar morfemalarga ajratilmaydi».¹¹⁸ Masalan, *o'dag'ayla* so'zida shunday. -la affiksi sezilib turadi, biroq *o'dag'ay* qismi alohida morfema bo'lolmaydi. Shu kabi, «agar o'zak morfemani ajratish mumkin bo'lsa-yu, qolgan qismning qanday morfema ekanligi noma'lum bo'lsa, uni belgilash qiyin bo'lib qolgan bo'lsa, tilda shunday morfema qayd etilmagan bo'lsa, so'z morfemalarga ajratilmaydi».¹ Masalan: *qo'shimcha* so'zida *qo'sh* qismini ajratish mumkindek, u o'zakmorfema holatiga ega, Biroq keyingi -im qismini alohida morfema sifatida belgilab bo'lmaydi. Shuningdek, -imcha qismini ham qo'shma affiks sifatida ajratish kuzatilmaydi. Demak, so'zni *qo'shQimQcha* ko'rinishida ham, *qo'shQimcha* ko'rinishida ham) *qo'shimQcha* ko'rinishida ham morfemalarga ajratib bo'lmaydi. *Ko'rgum, bilgim, aytgim* kabi juda ko'p misollarda ham holat shunday. O'zbek tilidagi *to'qimachilik* so'zini morfemalarga ajratish yanada murakkab: *to'qi-machilik; to'qiQmaQchilik; to'qimaQchilik* tarzida ajratishlarda qaysi biri to'g'ri? Hozirgi kunda Toshkentda Qizil to'qimachi degan joy bor. Shunga asoslanib *to'qimachi* qismini alohida qo'llash mumkinmi? Shunday birlik mavjudmi? Ikkinchidan, aynan shu so'z tarkibidan *to'qima* qismini ajratish mumkinmi? Albatta, tibbiyotda *to'qima, to'qimalari* so'zshakllari bor. *Yolg'on to'qima* tarzidagi qo'llanishda ham shu shakl mavjud. Biroq *to'qimachilik* so'zi tarkibida *to'qima* qismini alohida ajratishni uylab ko'rish kerak. Bu so'z hozirgi kunda *to'qiQmaQchilik* tarzida ajratilyapti. Morfem lug'atda *to'qi-maQchiQlik* tarzida ajratilgan (263-bet). Demak, muallif, A.G'ulomov qarashlariga asoslangan holda yuqoridagi fikrlarni bayoni qilib ana shu kabi so'zlarni morfemalarga ajratishda bunga e'tibor qaratilishi lozimligi haqida xulosa chiqaryapti.

A.G'ulomov morfonologiyaga oid ishlarida so'z tarkibidagi tovush o'zgarishlari morfemalarga ajratish borasida o'ziga xos holatlarni yuzaga keltirishini ta'kidlagan. Jumladan, *ulg'ay, o'g'lim, sarg'ay* kabi juda kabi so'zlarni

¹¹⁸ Tojiev Yo. O'zbek tili morfemikasi. T.: 1992, 263-bet.

morfemalarga ajratish mumkinligini ko'rsatadi. Chunki ular tarkibiy qismlari bir-biri bilan o'ta singishib ketgan emas. Bu so'zlar tarkibida *ulug'*, *o'g'il*, sariq qismlari borligi sezilib turadi. Shunga ko'ra, ularni *ulug'Qay*, *o'g'ilQim*, *sariqQay* tarzida morfemalarga ajratib, qo'shimcha qo'shilganda o'zak tarkibida bir tovush tushirilgan, deb izohlash mumkinligini aytadi.

Xullas, oliming morfemika va morfonologiyaga oid ilk qarashlari XX asrning qirqinchi yillarida boshlangan bo'lsa, («So'zlarning ichki o'zgarishlar asosida yasalishi», «*-dosh* affiksi haqida», «*-la* affiksi haqida» maqolalarida) 50-yillarda bu boradagi qarashlari uning «O'zbek tilida tarixiy so'z yasalish masalalari» doktorlik dissertatsiyasida davom ettirildi. 60-yillarda «O'zbek tilida affiksatsiya davrida sodir bo'ladigan yondosh hodisalar» mavzusidagi yirik tadqiqotida keng ko'lamda rivojlantirildi. Olimning morfonologiyaga oid qarashlari o'z cho'qqisiga chiqdi. Boshqa tadqiqotchilar uchun bu borada qilinadigan ishlarining yo'nalishini belgilab berdi. A.G'ulomovning 70-yillardagi qarashlari («O'zbek tili grammatika»sidagi qarashlari) o'zbek tili morfemikasi va morfonologiyasi doirasida bajarilgan keyingi ishlarga, jumladan, Yo.Tojiev, A.Nurmonov, T.Mirzaqulov, A.Berdaliev kabi tadqiqotlariga nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

UMUMIY XULOSALAR

So’z yasalishiga oid qarashlarning yuzaga kelish tarixi qadimgi davrlarga borib taqaladi. Sharqda Forobiy, Beruniy, ibn Sino, Mahmud Qoshg’ariy kabi olimlar so’z yasalishi masalalariga ham to’xtalib o’tganlar. Turkiy tilshunoslikda XX asr boshlarida boshlanib, o’rtalarida so’z yasalishi muammolari bilan ilmiy shug’allanish keng ko’lamda boshlanib ketganligi kuzatiladi.

1. So’z yasalish muammolari XX asrning boshlaridan, rus tilshunosligida ham muhim tadqiqot ob’ektiga aylandi. So’z yasalishiga doir tadqiqotlar ko’lami kengaydi. Yaratilgan ishlar, sohaga e’tibor berish jihatidan ham, hajm jihatidan ham, chuqur tahlillarga, yangi xulosalarga boyligi jihatidan ham ajralib turadi.

2. O’zbek ilmiy tilshunosligida ayrim grammatikalarda qayd etilgan holatlarni hisobga olmaganda, bu boradagi maxsus ishlar ko’lami juda tor. So’z yasalishiga e’tibor XX asrning 40-yillarda boshlanib, 3.Ma’rufov, A.Sayfullaev, F.Ubaeva kabi olimlarning ilk asarlari, tadqiqotlari yuzaga keldi. A.G’ulomov so’z yasalishiga doir ilk qarashlarini o’sha davrda shakllantirdi. Olimning 50-yillar o’rtalarida «O’zbek tilida tarixiy so’z yasalish masalalari» mavzusiga bag’ishlangan doktorlik dissettatsiyasi o’zbek tilshunosligida bu muammoni chinakam ilmiy o’rganishning boshlanganligini ko’rsatdi.

3. A.G’ulomov O’zbek tilshunosligida so’z yasalish tizimi doirasida kelajakda qilinishi lozim bo’lgan ishlar ko’lamini belgiladi. U 40-yillardayoq ilmiy asoslangan holda so’z yasalishi tilshunoslikning alohida sohasi ekanligini ta’kidladi. So’z yasalishining tub mohiyatini belgiladi, ta’rifini shakllantirdi. So’z yasalishiga alohida tizim sifatida qaradi, uning morfonologiya va leksikologiyaga, umuman boshqa tizimlarga munosabatini ochib berdi. Asosiy tushunchalar mohiyatini to’g’ri aniqladi: yasalish asosi, yasalma, yasovchi vosita munosabatlarini to’g’ri yoritdi, ichki yasalish, tashqi yasalish hodisalariga o’z munosabatini bildirdi.

4. A.G’ulomov o’zbek tilshunosligida so’z yasash usullari va uning asosiy ko’rinilarini belgiladi. Affiksatsiya usulining etakchi ekanligini asosladi,

kompozitsiya usulida so'z birikmasining qo'shma so'zga aylanish holatini to'g'ri belgiladi. Tilshunoslikda, xususan, turkiy tilshunoslikda so'z yasalishning fonetik usuli mavjudligini ilmiy asosladi va «so'z yasash, umuman, qanday usul, qanday vosita bilan bo'lmasin, yangi so'z hosil qilishdir» degan qarashni isbotladi.

5. A.G'ulomov so'z yasalishi tizimida yasalganlikning motivlanish masalasini to'g'ri hal etdi. Bu borada uning diaxronik va sinxronik so'z yasalishiga munosabati o'z ifodasini topdi. Olim yasalganlikni asoslashda sinxronik usuliga tayanish lozimligini alohida qayd etdi. Yasalmaning ma'nosи uning tarkibiy qismlari ma'nosiga aloqador ekanligini, keyin hosil bo'lgan ko'chma ma'nolar boshqa hodisa ekanligini asoslab berdi.

So'z yasalishi va shakl yasalishi munosabatlarini qiyosladi va ular mohiyatini hal qildi. Har ikki holatda yasovchi asos va yasovchi element bo'lismeni ko'rsatdi, firklarini ochib berdi.

A.G'ulomov o'zbek tilidagi affikslarni o'ziga xos tarzda tasnifladi. Ba'zi affikslarning sintaktik vazifa bajarishiga xoslanganligiga alohida e'tibor qaratdi.

A.G'ulomovning morfemika va morfonologiyaga oid qarashlari XX asrning 40-yillarida shakllana boshladi. U morfema, morfemika terminlari, keyinroq motiv, motivlash, motivatsiya, motivlanganlik, motivlovchi, motivlanuvchi kabi terminlarni ham o'zbek tilshunosligiga olib kirdi. Bu tushunchalar mohiyatini aniq ochib berdi. O'zbek tilshunosligida morfemika bo'yicha qarashlarning yuqori darajaga qutarilishida olim S.Usmonovning xizmatlari katta. S.Usmonov va A.G'ulomov qarashlari bir-biriga uyg'unlashib ketganligi, bir-birini to'ldirganligi kuzatiladi. Bu boradagi ishlar A.G'ulomov izdoshlari A.Berdaliev, Yo.Tojiev, T.Mirzaqulov, M.Juraboeva kabi olimlar tomonidan izchil davom ettirilayotgan ekan, mazkur ishlar uchun S.Usmonov va A.G'ulomovning ilmiy qarashlari asosiy nazariy manba vazifasini o'tadi, deyish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Qurbonova M. Abduraf Fitrat va o'zbek tilshunosligi. -T.: «Universitet». 1997. 46-bet.
2. B.O'rboev. Hozirgi o'zbek tilida voaktiv kategoriya. -T.: «Fan» 1972, 143-b.
3. Xojiev A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalishining nazariy masalalari. -T.: «Fan». -2011. 255 b.
4. Usmonov S. O'zbek tilida so'zning mofologik tuzilishi. T.: 2010 (1964) - 197b.
5. Mehaninov I.I. Problemo' razvitiya yazo'ka. -Moskva: «Nauka» - 1975. - 349 str.
6. Qurbonova M. Fitrat tilshunos. -T.: «Universitet». 1996. -30 b.
7. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. -T.: 1972. 206 b.
8. Hojiev A. Fe'l. -T.: «Fan» - 1973. 191 6.
9. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. -T.: 2002. 168 b.
10. Mahmudov N. Til. -T.: Yozuvchi, 1998. -40 b.
11. Abduraxmonov G'. va b. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. Morfologiya va sintaksis. -T.: 1973. -320 b.
12. Zamonaviy o'zbek tili: Morfologiya (Mualliflar jamoasi). -T.: Mumtoz so'z. 2008. - 468 b.
13. O'zbek tili grammatikasi, 1-tom. 1975, 22-bet.
14. Sovremenno'y kazaxskiy yazo'k. Fonetika i morfologiya, Akademnashr, Alma-Ata, 1962.
15. G'ulomov A. O'zbek tilida ko'plik kategoriysi, T., Ux FA, 1944 y.
16. G'ulomov A. O'zbek tilida so'z tartibi, T., 1948; Morfologiyaga kirish, T., 1953; «Fe'l». T., 1954.
17. G'ulomov A. O'zbek tilida ko'plik kategoriysi, T., 1944, 15-bet.
18. G'ulomov A. Fe'l, hozirgi zamон o'zbek tili ko'rsidan materiallar, O'zFA nashriyoti, T., 1954 y.
19. G'ulomov A. O'zbek tilida kelishiklar. Trudo' uzbekskogo filiala ANSSSR. Ser.2.kn.2. -T., 1941; Yoki: A.G'ulomovning ilmiy merosi, T., 2008 y.; 4-kitob, 86-165 betlar.
20. G'ulomov A. Morfologiyaga kirish, T.: 1953. 6-bet.